

Loevestein tegemoet te komen aan de wensen van de bezoeker onder meer door de openingstijden aan te passen en samenwerkingsverbanden aan te gaan zoals met de Vestingdriehoek, Staatsbosbeheer en Altena. Daarnaast werd getracht het terrein van de vesting aantrekkelijker te maken door een wandelpad aan te leggen en in de vesting werd de Taveerne ingericht. Het aanbod van Slot Loevestein is na 1990 nog niet concurrerend genoeg op de belevenismarkt. Mensen gaan steeds meer vrijetijdsactiviteiten zoeken die bij hun interesses passen en waarmee ze zich als persoon kunnen identificeren. Slot Loevestein bood dit blijkbaar in deze periode in onvoldoende mate.

5.13 Samenvatting

Het is in de periode 1985 - 1995 vooral de alledaagse praktijk die de aandacht vergde van het handjevol personeelsleden op Slot Loevestein. Behoud en onderhoud staan eind jaren tachtig voorop. Conform de landelijke trend, ziet ook Slot Loevestein in deze periode kans zijn accommodaties ingrijpend te verbeteren. Bij de overheid is men in deze periode anders gaan denken over de exploitatie van cultuurhistorisch erfgoed en wordt er een traject tot verzelfstandiging voor zeventien rijksmusea en twee kastelen ingezet. Wetenschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van Slot Loevestein wordt vanuit de organisatie zelf op incidentele basis uitgevoerd. Er is geen budget en onvoldoende expertise in huis om dit zelf ter hand te nemen en men is afhankelijk van de Rijksdienst Kastelenbeheer, de vrijwilligers van Werkgroep Loevesteyn of een incidenteel afstudeer/promotie project. Midden jaren negentig wordt onder invloed van de aangekondigde verzelfstandiging voorzichtig gestart met het ontplooiën van initiatieven op het gebied van promotie en het aangaan van samenwerkingsverbanden. De presentatie van het erfgoed vindt buiten de tentoonstellingen plaats in de verhalen die in de rondleidingen worden verteld. Deze blijven gedurende de hele periode ongeveer hetzelfde. De bezoekaantallen laten, in lijn met de landelijke trend vanaf 1990, ondanks de ontplooiëde initiatieven, een daling zien.

HOOFDSTUK 6

SLOT LOEVESTEIN 1995 - 2007

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk komt aan de orde welke initiatieven na 1995 zijn ontplooid en welke veranderingen hebben plaatsgevonden na de door de overheid ingezette modernisering van de erfgoedsector. De verzelfstandigde musea en kastelen hebben grote veranderingen ondergaan op het gebied van hun interne organisatie en hebben hun blik, die voornamelijk naar binnen gericht was, naar buiten moeten richten. Ze hebben zich moeten aanpassen aan de nieuwe richtlijnen van de overheid, maar ook aan de nieuwe sociaaleconomische werkelijkheid waarin ze functioneren om zich zo een eigen plek te verwerven op de vrijetijdsmarkt. Hoe is deze omslag verlopen voor Slot Loevestein? Voor dit hoofdstuk is gebruik gemaakt van de jaarverslagen van Slot Loevestein van 1995 tot 2007, waar nodig aangevuld met informatie van de medewerkers.

6.2 Verzelfstandiging

Op 9 december 1994 is de Stichting Museum Slot Loevestein opgericht. De stichting wordt gesubsidieerd door het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen (OCW). Slot Loevestein wordt gehuurd van de Staat voor een periode van dertig jaar en het onderhoud van de gebouwen wordt verzorgd door de Rijksgebouwendienst.

In januari 1996 werden een directeur en een Raad van Toezicht aangesteld. Sinds de verzelfstandiging is Slot Loevestein afhankelijker van het verwerven van additionele inkomsten om de functies van cultuurhistorisch monument én museum uit te kunnen voeren. Daarmee is Slot Loevestein gedwongen te opereren in de markt van de commerciële vrijetijdssector. Het management kan zelf prioriteiten stellen maar moet zich ook houden aan beleid van het ministerie van OCW. Naast de overheid zijn ook commerciële organisaties in toenemende mate betrokken bij het managen en exploiteren van dit erfgoed. Slot Loevestein ontplooit verschillende activiteiten in een gebied tussen overheid en commerciële markt. Naast de subsidie van de overheid wordt jaarlijks ca. € 500.000 gegenereerd uit entreegelden en zakelijke activiteiten. Financieel wordt Loevestein verder gesteund door particuliere subsidiënten en sponsors.

6.3 Organisatie Museum Slot Loevestein

Vanaf 1 januari 1995 zijn alle medewerkers in vaste dienst bij de Stichting Museum Slot Loevestein, toen in totaal 7,96 fte. De verzelfstandiging brengt werkzaamheden met zich mee die voorheen door de Rijksdienst Kastelenbeheer worden uitgevoerd, waaronder salarisadministratie, financieel beheer, archiefbeheer, collectievorming, marketing en public relations, personeelszaken, educatie en publieksactiviteiten. De rondleidingen in de winterperiode worden nu ook in eigen beheer verzorgd. Het aantal vaste banen groeide evenredig met de uitbreiding van de activiteiten. In 1998 is in het Arsenaal een museumwinkel ingericht die in eigen beheer wordt geëxploiteerd. Na acute financiële problemen in 1999 vindt een herschikking van taken plaats en worden oplossingen gezocht zoals het overdragen van de exploitatie van de Taveerne in 2000 aan Hutten Exclusieve Catering (HEC) en in 2002 de uitbesteding van een aantal taken zoals groenvoorziening en schoonmaak aan externen. In 2006 zijn tweeëntwintig personen in vaste dienst, waaronder een conservator, samen 11,38 fte. In 2007 is het management uitgebreid met een hoofd publiek en presentatie. De vaste medewerkers worden sinds 1998 ondersteund door vrijwilligers. In 2006 waren 53 vrijwilligers actief in verschillende commissies samen 4,3 fte. Hoewel in Nederland sinds het midden van de jaren negentig de tijd die wordt besteed aan vrijwilligerswerk aan het teruglopen is slaagt het management van Slot Loevestein erin om voldoende vrijwilligers te interesseren.

6.3.1 Stichting Vrienden van het Slot Loevestein

De Stichting Vrienden van het Slot Loevestein investeerde in de periode 1985-1995 vooral in de uitbreiding van de collectie. In de periode 1995-2007 verandert haar rol. De exploitatie van Slot Loevestein wordt in 1997 onder meer gesteund door subsidies en garantieleningen te verstrekken. Daarnaast ondersteunde de stichting tot 2004 de Kruittoren Kidsclub en de Werkgroep Loevesteyn en maakte ze de inrichting van de Taveerne en het kasteel mogelijk. In 2001 formuleerden ze een vrijwilligersbeleid en stelden daarvoor eveneens de financiële middelen beschikbaar. In 2004 droegen ze bij aan de inrichting en inpassing van de 2^e fase van de herinrichting, een permanente tentoonstelling over de periode van de Nederlandse Opstand en Slot Loevestein als Staatsgevangenis der Nederlanden.

6.3.2 Historische Werkgroep Loevesteyn

Ook in deze periode blijft de werkgroep onder de verantwoordelijkheid van het museum de collectie bodemvondsten beheren en restaureren. De Werkgroep ontplooit verschillende activiteiten om archeologie meer bekendheid te geven onder het (jonge) publiek, stelt een incidentele tentoonstelling samen en helpt in 2006 bij de inrichting van de nieuwe presentatie van de collectie. In 2004 is de positie van de Werkgroep veranderd, haar activiteiten worden meer ingebed binnen de structuur van de organisatie. Vanaf 2004 wordt ook een bedrag opgenomen in de begroting ter ondersteuning van de werkzaamheden van de Werkgroep. In 2006 wordt een samenwerkingsovereenkomst met de Werkgroep Loevesteyn getekend. De Werkgroep is sindsdien onderdeel van de museale organisatie en werkt onder begeleiding van de conservator.

6.4 Beleid en activiteiten Stichting Museum Slot Loevestein 1995-2007

Op basis van de cultuurbeleidsnotitie *Pantser of Ruggengraat* is het eerste beleidsplan voor Slot Loevestein 1996 – 2000 ontwikkeld. Op deze beleidsnotitie is een aanvulling gemaakt met als uitgangspunt *Het bestaande voortgezet*, het accent ligt op de publieksfunctie en educatie. In het beleidsplan 1998-2000 *Een eeuwenoud Slot in de 21^e eeuw* is het uitgangspunt integratie van (cultuur) historie en (natuur) educatie, met behoud van het historische karakter van de vesting. Het beleid kenmerkt zich door twee sporen: een museale en recreatieve functie voor zeer uiteenlopende doelgroepen in de zomer en een functie als Forum voor het Recht voor de juridische wereld in de winter. Het Forum voor het Recht was gedacht als een platform voor publiek dat zich verenigd weet door respect en waardering voor de door Hugo de Groot geformuleerde rechtsbeginselen.¹ Om in de winter activiteiten in het kasteel te kunnen ontplooiën wordt in 1997 in zeven ruimtes van het kasteel vloerverwarming aangelegd. Tegelijk met de vloerverwarming is in alle cruciale ruimtes van het kasteel een netwerk van glasvezelkabels voor datacommunicatie aangelegd. Op basis van dat netwerk kunnen interactieve en multimediale programma's worden ontwikkeld in het kader van de totale museale presentatie en het educatieproject. In 1999 ontstaat door de investeringen en initiatieven om Slot Loevestein meer in de markt te zetten een acuut

¹ Stichting Museum Slot Loevestein, *Jaarverslag* (Poederroijen 1995) 2.

liquiditeitsprobleem en daarmee wordt het bestaan van de stichting ernstig bedreigd.² In 2000 wordt het jaar echter weer afgesloten met een positief exploitatieresultaat.³ Inmiddels is in 2006 een klein eigen vermogen opgebouwd.⁴ In 2001 wordt duidelijk dat het Forum voor het Recht geen kans van slagen heeft. De 1^e fase van de inrichting van de nieuwe permanente presentatie, de presentatie over de Middeleeuwen wordt in 2000 gerealiseerd, de 2^e fase: De Erfenis van Loevestein, de presentatie over Loevestein tijdens de Nederlandse Opstand en de periode als Staatsgevangenis in 2004. Het streven is de 3^e fase de presentatie van de Hollandse Waterlinie, te realiseren in 2009. Het beleidsplan van 2005-2008 heeft als centraal uitgangspunt *De bezoeker kiest* meegekregen. In 2005 blijkt uit het publieksonderzoek dat 56% van de bezoekers de voorkeur geeft het kasteel met een rondleiding te bezoeken, 28% geeft de voorkeur aan een zelfstandig bezoek en 15% heeft geen voorkeur.⁵ Men is zich er van bewust dat deze presentatie van het erfgoed op termijn niet meer past binnen wat het publiek verwacht van een bezoek aan cultuurhistorisch erfgoed. Bovendien zijn de rondleidingen op veel punten inwisselbaar met de rondleidingen in andere kastelen in Nederland. Rondleidingen worden in de toekomst alleen nog op verzoek gedaan. Daarvoor in de plaats maakt men in 2008 een start met vrije rondgang in het kasteel op maandag, woensdag en zondag, waarbij museummedewerkers op gezette tijden korte verhalen vertellen die specifiek zijn voor de geschiedenis van Slot Loevestein. Een voordeel van deze opzet is dat de bezoeker niet meer gebonden is aan het uur dat staat voor een rondleiding maar zelf bepaalt hoe veel tijd hij in het kasteel wil doorbrengen.

6.4.1 Middeleeuwen

De Middeleeuwen presentatie in 1998 is de start geweest van de 1^e fase van de vernieuwing. In 1999 is een doorstart van deze presentatie gemaakt. Met De Reiscoffer, een educatieve leskist, kunnen kinderen van 9-12 jaar een “Terug in de tijd tocht” maken. Dit materiaal over de Middeleeuwen sluit aan bij de leerdoelen voor de bovenbouw van het basisonderwijs. Voor kinderen van vijf tot acht jaar is de verklede

² Stichting Museum Slot Loevestein, *Jaarrekening* (Poederrijen 2000) 2.

³ Stichting Museum Slot Loevestein, *Jaarverslag* (Poederrijen 2001).

⁴ Stichting Museum Slot Loevestein, *Jaarverslag* (Poederrijen 2006) 4.

⁵ NIPO, *MuseumMonitor* (Amsterdam 2005).

kinderrondleiding ontwikkeld. De Middeleeuwen presentatie is geïntegreerd in de reguliere rondleidingen.

6.4.2 Staatsgevangenis

In 2004 realiseert men de tentoonstelling De Erfenis van Loevestein in de voormalige staatgevangenis op de tweede verdieping. Dit is een permanente tentoonstelling over de periode van de Nederlandse Opstand en de tijd dat Slot Loevestein staatgevangenis was. De thema's sluiten aan bij de leerdoelen van de vakken geschiedenis, aardrijkskunde en maatschappijleer in het middelbaar onderwijs. Internationaal recht, verdraagzaamheid, scheiding van religie en staat en principes als de vrije zee worden in deze presentatie behandeld met parallellen naar de hedendaagse samenleving. De teksten uit de presentatie zijn als *Staatsgevangenis Courant* uitgegeven in het Nederlands en het Engels.

6.4.3 Hollandse Waterlinie

De 3^e fase, Slot Loevestein als onderdeel van de Hollandse Waterlinie, wordt ontwikkeld in lijn met het beleidsplan 2005-2008, waarin het thema "De bezoeker kiest" centraal staat. Op dit moment is men van mening dat het thema "Hollandse Waterlinie" het beste tot zijn recht komt wanneer dit door de hele vesting wordt gepresenteerd en alle vestingonderdelen hierin betrokken worden. Er wordt aan gedacht om interactieve elementen in de vesting en het kasteel te verwerken, waarbij de techniek ondergeschikt dient te zijn aan de sfeer van de vesting en het informatieve doel. Uitgangspunt blijft de authenticiteit van de vesting als essentieel onderdeel van de presentatie. De doelgroep voor deze presentatie is het gezin: ouders met kinderen in de leeftijd van 6 t/m 12 jaar.

6.4.4 Soldatenhuisjes

De tentoonstellingsruimte in de soldatenhuisjes kan worden gezien als onderdeel van de totale herinrichting van de museale presentatie. Eén van de soldatenhuisjes is in 1998 opnieuw ingericht met replica's en historische objecten. De nieuwe presentatie van de vaste collectie in de expositie "Opgegraven" is op 12 april 2007 in de andere soldatenhuisjes geopend. In de soldatenhuisjes zijn de meest bijzondere vondsten uit de

vaste collectie te bezichtigen. Het grootste deel van de collectie van Slot Loevestein bestaat uit bodemvondsten die tijdens de restauraties tussen 1964 en 1986 door de Werkgroep Loevesteyn zijn opgegraven. De Schotse kamer in de Commandantwoning is ingericht als ontvangst- en vergaderruimte. Rond 1750 is een detachement Schotten gelegerd geweest op Slot Loevestein. In deze ruimte zijn muurschilderingen te zien van de Schotse huurlingen in de destijds voor hen verboden nationale dracht, de kilt. Deze muurschilderingen zijn voor geïnteresseerd publiek onder begeleiding toegankelijk.

6.4.5 Slot Loevestein als platform voor levende geschiedenis

Loevestein haakt in op de groeiende belangstelling voor cultuurhistorisch toerisme door zich te profileren als een museum voor levende geschiedenis. Men begon activiteiten te ontwikkelen die historische thema's, verbonden met de geschiedenis van het kasteel, voor een brede doelgroep tot leven brengen. De Middeleeuwen, de Nederlandse Opstand, de Franse tijd en de Hollandse Waterlinie worden tot leven gebracht met activiteiten als Loevestein Bewoond, Napoleontisch Winterbivak & Veldslag en Kaarsverlichte rondleidingen in de dagen rond Kerst. Deze evenementen worden georganiseerd met voor het desbetreffende evenement relevante re-enactmentgroepen en aanverwante activiteiten. Dit wordt ook op kleinere schaal gedaan door de soldatenhuisjes te laten bewonen door Schotse huurlingen of Napoleontische soldaten. Met enige regelmaat is er een roofvogelshow. Incidentele activiteiten waren een Franse "pique-nique" en een historisch jachtweekend. Met deze diversificatie van activiteiten speelt het management van Slot Loevestein in op de eisen die door de veranderde vrijetijdsmarkt gesteld worden. De "beleving van Slot Loevestein" is daarmee een belangrijk onderdeel van het beleid geworden. Door al deze nieuwe activiteiten is er bovendien iedere keer opnieuw een reden om (gratis) publiciteit te zoeken en voor bezoekers reden om meerdere keren te komen.

6.4.6 Slot Loevestein en Cultuur

In samenwerking met de Stichting Ars Movendi werd in 1996, 1997, 1998 en 1999 een Kunstfestijn georganiseerd. De beeldende kunstmanifestaties STORM in 1997, het vervolg Hora Ruit in 1998 en Waterproof in 2001 kregen veel aandacht in de media. Tot 2001 werden door kunstenaars op Slot Loevestein exposities ingericht. In 2001 startte:

”Letteren op Loevestein” een literaire discussie en/of voordrachtscyclus met bekende Nederlandse schrijvers. Op dit moment zijn er een paar avonden per jaar toneelvoorstellingen en verder vinden regelmatig concerten van klassieke en van oude muziek plaats.

6.4.7 Rondleidingen en speurtochten, gebruik van de kapel

In de periode 1995-2006 zijn rondleidingen ontwikkeld die geschikt zijn voor kinderen in het basis- en voortgezet onderwijs, zoals De Reiscoffer en de Verklede Kinderrondleiding. In 2002 is gestart met een vestingrondleiding voor de doelgroep 50+. Hierin wordt extra aandacht besteed aan de rol van het Slot en de vesting als onderdeel van de Hollandse Waterlinie. Het wordt in dat jaar ook mogelijk een privé-rondleiding te reserveren.

In 2007 wordt besloten dat er in 2008 op maandag, woensdag en zondag een start gemaakt gaat worden met de vrije rondgang en korte verhalen in het kasteel.

In 2004 krijgt Verkenning in de Vesting, een speurtocht voor kinderen van 8 tot 12 jaar een nieuw jasje. De GPS Geuzentocht, die in 2007 wordt geïntroduceerd is hierop een vervolg. Bij de opening van de tentoonstelling “Opgegraven”, eveneens in 2007, is de speurtocht Speuren naar sporen van vroeger ontwikkeld. Deze tentoonstelling sluit aan bij de toegenomen belangstelling van de bezoeker voor de archeologie.

Buiten de zes keer per jaar dat er kerkdiensten worden gehouden in de kapel is het sinds 1999 mogelijk daar in het huwelijk te treden, eventueel gecombineerd met een feest in het kasteel of de Taveerne. Aanvullend hierop is de mogelijkheid om tegen betaling een bruidsreportage in en om Slot Loevestein te maken. Conform de landelijke trend worden de mogelijkheden waarop men het Slot kan bezoeken uitgebreid en verbreed om het erfgoed voor een breed publiek aantrekkelijk te houden. Zo probeert men het hoofd te bieden aan de concurrentie en onderkent men dat een deel van de bezoekers op een andere manier geïnformeerd wil worden of met erfgoed wil omgaan.

6.4.8 Slot Loevestein als recreatieve bestemming

De ligging van Slot Loevestein, in het rivierenlandschap tussen de Maas en de Waal, biedt uitstekende mogelijkheden voor natuurtoerisme. Op 20 mei 1995 is als eerste initiatief in die richting het wandelpad rondom de vesting Loevestein officieel geopend.

Dit is ook het begin van het toeristische samenwerkingsverband in de Vesting3hoek tussen Loevestein, Woudrichem en Gorinchem. Hun onderlinge historische en geografische samenhang vormt de basis voor een gezamenlijke productontwikkeling en promotie. In 1998 heeft Loevestein met het project “Natuur-lijk Bijzonder” de Toerisme Prijs 1998 gewonnen. De prijs werd toegekend vanwege de originele arrangementen waarbij cultuur, natuur en cultureel erfgoed op een creatieve wijze met elkaar verbonden waren. Natuur-lijk Bijzonder omvatte meerdaagse arrangementen zoals de Ruige Route, rondom het theaterspektakel Hora Ruit over Hugo de Groot. Tijdens dit vijfdaagse arrangement werd gewandeld en gefietst van Millingen tot Slot Loevestein, terwijl onderweg met behulp van cd’s uitleg werd gegeven over de natuurontwikkeling langs de Waal vanaf 1600. Slot Loevestein wordt pas met de komst van de watertaxi in 2005 opgenomen in de route van het Waterliniepad, een wandelpad langs de Nieuwe Hollandse Waterlinie van Muiden tot Werkendam, dat in 2001 is uitgezet door de stichting Wandel- & FietsForten. Vóór de komst van de watertaxi kon de bereikbaarheid over water namelijk niet structureel gegarandeerd worden. In 2005 is de Bastionwandeling ontwikkeld. Met subsidie van de provincies Zuid-Holland, Noord Brabant en Gelderland heeft de Vesting3hoek in 2006 rond het thema Hollandse Waterlinie zes nieuwe GPS fietsroutes door het rivierengebied ontwikkeld. Voor één- of meerdaagse tochten is in samenwerking met VVV Zuid-Holland Zuid een aantal arrangementen ontwikkeld, die vanaf 2007 worden aangeboden.

6.4.9 Educatie

Stichting Ark heeft in 1998 veldlessen ontwikkeld voor het natuurgebied rondom Slot Loevestein. Deze lessen worden in het voorjaar aangeboden aan de basisscholen in de directe omgeving. Vanaf 2001 is het mogelijk om ter voorbereiding aan een bezoek aan Slot Loevestein of voor het maken van werkstukken of spreekbeurten een lespakket te bestellen. In januari 2007 zijn nieuwe pakketten voor spreekbeurten en werkstukken geïntroduceerd, deze zijn ook gratis digitaal te downloaden. In deze periode wordt op educatief gebied onder andere samengewerkt met het Gorcums museum, het Gelders Erfgoed en Stichting Anno.

In 2005, dat zowel het “Jaar van het kasteel” als het “Jaar van het Water” was, is rond de nationale thema’s een uniek samenwerkingsverband opgestart tussen lokale,

regionale en provinciale instellingen op het gebied van erfgoed, cultuur en toerisme in Gelderland. Het blijvende resultaat van deze samenwerking is de publicatie van het boek *Kastelen in Rivierenland*.

6.4.10 Archief en Collectiebeheer

Stichting Museum Slot Loevestein beheert een kleine collectie. Kerncollecties zijn de archeologica, de collectie grafiek met betrekking tot de geschiedenis van Loevestein, de boekencollectie over Hugo de Groot (Grotiana), een kleine zilvercollectie en enkele schilderijen. De collectie bevat een aantal bijzondere stukken die uniek of zeldzaam zijn binnen de “collectie Nederland” of die een zeer hoge kwaliteit bezitten en onder de deltaplancategorie A vallen.⁶ De collectie is een afspiegeling van de ontstaansgeschiedenis van Loevestein. Aan de collectie is in 2006 een aparte collectiegroep “memorabilia” toegevoegd.⁷

In 1997 bleek dat er sprake was van een zeer grote achterstand in het beheer en onderhoud van de collectie. Het archief werd vervolgens opgeschoond, de documentatie bijgewerkt en verwerkt in een nieuw geautomatiseerd registratiesysteem. Alle objecten in de collectie werden gecontroleerd en waar nodig gerestaureerd. Bovendien werd gewerkt aan een inzichtelijk fotoarchief. In 2002 was de basisregistratie van de collectie afgerond en werd een begin gemaakt met de digitalisering van de collectie.

De collectie verkeert nu over het algemeen in goede staat. Het zijn in deze jaren vooral schenkingen en (langdurige) bruiklenen die de collectie vergroten. Vanaf 2004 wordt in de jaarverslagen weer melding gemaakt van enkele aankopen.

Waar veel musea in de jaren tachtig nog moesten beginnen met specialisatie, was deze kwaliteitsslag bij Slot Loevestein niet nodig omdat wat er aan collectie was al voor het grootste deel was toegespitst zowel op het materiële als het immateriële deel van het erfgoed.

6.5. Onderzoek en digitale documentatie

Loevestein participeert in het Museum Inventarisatie Project (MUSIP). Dit project inventariseert landelijk museumcollecties. Loevestein heeft hiervoor gegevens

⁶ Stichting Museum Slot Loevestein, *Jaarverslag* (Poederroijen 2003) 8, 9.

⁷ Stichting Museum Slot Loevestein, *Jaarverslag* (Poederroijen 2006) 5.

aangeleverd en deze werden in 2005 toegankelijk via het internet. In 2001 is Internet Gelderse Musea (IGEM) begonnen met het digitaal ontsluiten van museale collecties in de provincie Gelderland. Daar zijn de deelcollecties van het MUSIP aan toegevoegd. Van 1235 gevonden objecten op Slot Loevestein zijn op het IGEM foto's en beschrijvingen te vinden. De werkbibliotheek is in 2006 in Adlib, een automatiseringssysteem voor bibliotheken, musea en archieven, ingevoerd. Net als bij de andere musea en erfgoed instellingen heeft de digitale ontsluiting van een groot deel van de collectie van Slot Loevestein het mogelijk gemaakt om op afstand een veel groter publiek van in historie geïnteresseerden te voorzien van de door hen gewenste informatie over dit erfgoed.

De conservator heeft onderzoek gedaan voor twee publicaties die in 2005 verschenen: *De bastionwandeling* en *Kastelen in het Rivierenland*. Verder is in 2005 onderzoek verricht en zijn teksten geschreven voor een viertalige brochure over Loevestein die in 2006 verscheen. Vanaf 2006 werkt men met een projectplan om structureel archiefonderzoek uit te voeren. In 2006 is in opdracht van de Rijksgebouwendienst door het Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA) een bouwhistorisch onderzoek naar Loevestein uitgevoerd. De hier uit voortkomende waardestelling vormt de inspiratiebron, maar ook de kaders, voor het bepalen van de restauratiestrategie, de gebruiksvisie en het ontwerp van structurele aanpassingen.

Ook is in 2006 gestart met een "oral history" project dat uiteindelijk zal moeten leiden tot een publicatie van mondeling overgeleverde verhalen.

6.6 Nationaal en internationaal belang

Naast de rol die Slot Loevestein heeft gespeeld in de vaderlandse geschiedenis, zijn de middeleeuwse bouwhistorie en de archeologische opgravingen van belang. In de 650 jaar van het bestaan van het Slot zijn de gebruiksfuncties mede door de bijzondere geografische ligging een aantal keren veranderd. Zo is het Slot van woonkasteel, grenskasteel, staatsgevangenis, onderdeel van de defensie van Nederland in de Hollandse Waterlinie en de Nieuwe Hollandse Waterlinie tot een toeristische, recreatieve en cultuurhistorische bestemming geworden. Toen na de Tweede Wereldoorlog de Waterlinie haar waarde verloren bleek te hebben, verloor ook Slot Loevestein zijn militaire functie. Sinds enige tijd staat de Hollandse Waterlinie weer op de politieke agenda. Nu niet in het kader van de landsdefensie, maar als

cultuurhistorisch erfgoed. In 1999 is de Waterlinie in de *Nota Belvedere* aangewezen als Nationaal Project, gevolgd in 2000 als een van de tien “Grote Projecten” in de *Derde Architectuurnota – Ontwerpen aan Nederland*. De intentie van deze laatste nota is de cultuurhistorie volwaardig en vroegtijdig te betrekken bij de inrichting van de ruimte van Nederland. De Linie is gepositioneerd in de *Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening 2000/2020*. Verder is de Waterlinie aangewezen als een van de 20 Nationale Landschappen en maakt zij deel uit van de ruimtelijke hoofdstructuur van Nederland. Tot slot is de Nieuwe Hollandse Waterlinie voorbeeldproject in het Actieprogramma Ruimte en Cultuur.⁸ Dit alles met als doel beleid te ontwikkelen om de Waterlinie in de toekomst van een prominente plaats te verzekeren, niet alleen op de kaart van Nederland, maar ook in de beleving van de bevolking.⁹ De Hollandse Waterlinie wordt beschouwd als een uitzonderlijk cultuurhistorisch monument van internationale allure, wat blijkt uit de plaatsing op de *Voorlopige Lijst van het Werelderfgoed* voor de UNESCO in 1995. Hugo de Groot is opgenomen in de geschiedenis canon van Nederland. Het icoon dat daarvoor gebruikt is, de boekenkast, refereert aan zijn ontsnapping vanuit de Staatgevangenis der Nederlanden Slot Loevestein. Nationaal en internationaal is het gedachtegoed van Hugo de Groot nog steeds actueel. Het speelt een rol en vormt voor een deel de basis van het internationale oorlog- en volkenrecht en daarop gebaseerde instituties als de Verenigde Naties.

6.7 Communicatie

Het communicatiebeleid dat in 1997 is ontwikkeld, heeft tot doel om de basisgedachte, de combinatie cultuurhistorie en natuur, duidelijk tot uiting te laten komen. De nadruk van de huisstijl ligt op de robuustheid en authenticiteit van de vesting en haar natuurlijke omgeving. De huisstijl is doorgevoerd in alle publieksuitingen.

6.7.1 Promotie

Vanaf 1997 wordt waar mogelijk geparticipeerd in infostands op de toeristische vakbeurzen en is er sprake van folder participatie. Ook op het gebied van pr en marketing wordt zoveel mogelijk samengewerkt. Maar veel bezoekers vinden hun weg

⁸ www.hollandsewaterlinie.nl

⁹ C. Will, *Sterk water: de Hollandse Waterlinie* (Utrecht 2002) 15.

naar Slot Loevestein nog steeds door mond tot mond reclame en de jaargidsen van diverse brancheorganisaties die joint promotion initiëren, zoals de ANWB, de Stichting Museumjaarkaart, de Nederlandse Museum Vereniging, het Gelders Oudheidkundig Contact en de Nederlandse Kastelen Stichting. Doel van de samenwerking is landelijk meer gratis publiciteit te genereren. Ook voor de evenementen, zo blijkt uit onderzoek, zijn gratis publiciteit en internet het belangrijkste medium. Slot Loevestein wil de vesting als onderdeel van de Hollandse Waterlinie beter profileren. Met het projectbureau en de diverse forten van de waterlinie is een gezamenlijke marketing- en communicatiestrategie ontwikkeld. Onderdeel van de promotie en marketing strategie van Loevestein zelf is verder de promotie van de verschillende producten bij de doelgroepen zoals in 2005, De Erfenis van Loevestein in het voortgezet onderwijs, in 2006 het lespakket en de Reiscoffer over de middeleeuwen bij het basisonderwijs en in 2007 de twee nieuwe lesbrieven over kastelen in Nederland en Hugo de Groot voor de bovenbouw van het basisonderwijs. De publieksinformatie is in 2005 verbeterd door het inrichten van een speciale ruimte in het Arsenaal met informatie over de diensten en producten van Slot Loevestein.

6.7.2 Vrienden van Slot Loevestein

Als eerste stap in het opstarten van een actieve vriendenclub is in 1997 gestart met de oprichting van een jonge vriendenclub, de Kruittoren Kidsclub. Deze Kidsclub is in 2007 ondergebracht in de Vriendenkring. In 1997 is ook gezocht naar een formule om meer structurele sponsoring te realiseren voor de grote investeringen die te maken hebben met de vernieuwing van de museale presentatie. In 2003 is begonnen met de werving van bedrijfsdonateurs. Dit heeft geresulteerd in de oprichting van de Leenheren van Loevestein. De Leenheren staan onder auspiciën van de Stichting Vrienden van het Slot Loevestein. De jaarlijkse donaties worden gebruikt voor het ontwikkelen van nieuwe museale presentaties. Er kunnen maar honderd Leenheren van Loevestein zijn. Leenheren verbinden zich altijd voor meerdere jaren aan Loevestein. In 2007 zijn er 63 leenheren. Naast de leenheren wordt ook incidenteel aan bedrijven gevraagd een bepaald evenement of project te sponsoren.

De Vriendenkring van Slot Loevestein is een vriendenkring voor volwassenen en kinderen vanaf 13 jaar. In 2006 zijn er 169 leden. In 2002 is voor de particuliere vrienden, leenheren en vrijwilligers van Slot Loevestein de *Heraut* ontwikkeld, een

nieuwsbrief. Via deze nieuwsbrief, die twee maal per jaar verschijnt, worden zij (aanvullend) geïnformeerd over belangrijke ontwikkelingen en plannen van de museumstichting. Landelijk waren eind negentig jaren vijfhonderdvijftig museumvrienden organisaties aangesloten bij de Federatie van Vrienden van Musea.¹⁰

6.7.3 Internet en televisie

In 2000 is de internetsite www.slotloevestein.nl online gegaan. Voorafgaand aan bijzondere activiteiten wordt de website extra vaak geraadpleegd. Ook het aanvragen van informatie wordt in toenemende mate digitaal gedaan. Uit de resultaten van de MuseumMonitor Pilot blijkt dat in 2002 16% van de bezoekers door informatie op internet naar Loevestein is gekomen. In 2005 is een nieuwe, uitgebreidere website gemaakt waarop de drie historische kernthema's van Loevestein beter worden geprofileerd. Ook is meer informatie opgenomen over producten en diensten. In 2006 is het percentage bezoekers, dat door informatie op het internet naar Slot Loevestein is gekomen, gegroeid naar 25%. Dat is gemiddeld 10% meer dan bij andere musea. Vanaf 2006 is gestart met een digitale nieuwsbrief en is ook via andere websites aan E-marketing gedaan ondermeer om tijdelijke acties te promoten. Er wordt daarbij gebruik gemaakt van de mogelijkheid van gratis vermeldingen op toeristische en culturele portals en van advertenties op commerciële sites. Daarmee maakt Slot Loevestein een goed gebruik van de belangrijke rol die het internet sinds het midden van de jaren negentig is gaan spelen in het dagelijkse leven en de behoefte van de gebruikers aan contact en informatie op een toegankelijke manier.

Slot Loevestein is een geliefde locatie als decor voor het maken van landelijke tv-programma's, vaak gebeurt dit in combinatie met vermeldingen op het internet. Ook dit genereert naamsbekendheid en gratis publiciteit. Bij de diverse aanvragen wordt overigens wel gekeken of het programma past bij dat waar Slot Loevestein voor staat voor er toestemming wordt gegeven.

¹⁰ www.federatievriendenmusea.nl

6.8 *Publieksonderzoek*

Door deel te nemen aan publieksonderzoek ontstaat meer inzicht in de samenstelling en interesse van de bezoekers van het slot, zodat een breder en beter op de bezoeker toegespitst aanbod kan worden ontwikkeld

6.8.1 *MUSIS*

In 1997 participeerde Slot Loevestein in het Museum Informatie Systeem (MUSIS). In 2001 blijkt uit dit onderzoek dat 92% van de bezoekers zeer tevreden is over de presentatie in het kasteel. In 2001 zegt 31,4% van de respondenten dat Slot Loevestein “zeer goed” voldeed aan de verwachting, terwijl nog eens 54,8% het aanbod als “goed” heeft ervaren. Slot Loevestein trekt relatief veel jonge bezoekers: 29,4% bestaat uit jeugd van 5-19 jaar, 32% is 20-39 jaar en 35,5% is 40–64 jaar. De overige 3,1% is ouder dan 65 jaar.

6.8.2 *MuseumMonitor*

In 2002 is meegedaan aan de MuseumMonitor Pilot, een publieksonderzoek in de provincie Gelderland. Na de proefperiode in Gelderland is vanaf 2003 de MuseumMonitor landelijk uitgevoerd bij musea en cultuurhistorische instellingen in Nederland. Uit het publieksonderzoek komt naar voren dat Slot Loevestein vooral wordt bezocht vanwege de totale uitstraling en niet vanwege bijzondere tentoonstellingen of de vaste collectie. Bezoekers komen relatief veel uit West- en Zuid-Nederland en nauwelijks uit de eigen provincie. Dit is te verklaren omdat Slot Loevestein in het uiterste noordwesten van de provincie ligt op de grens van Gelderland, Zuid Holland en Brabant. Het zijn dagjesmensen, die vrijwel allemaal vanaf huis en niet vanaf een vakantieadres vertrekken. De informatievoorziening kan beter, maar de horeca en winkel voldoen. Het prijsniveau is vergelijkbaar met andere musea. Wel wordt minder geld uitgegeven, maar dit komt vooral omdat er naast de winkel en Taveerne geen andere attracties zijn. Toch scoort de mogelijkheid tot eten en drinken relatief hoog. De collectie wordt met een 6,95 lager gewaardeerd dan in ander musea, maar de informatie over het geheel wordt gelijk gewaardeerd als in andere musea.¹¹ Verhoudingsgewijs

¹¹ NIPO, *MuseumMonitor* (Amsterdam 2003, 2004, 2005, 2006).

komen er meer groepen en families met kinderen, de leeftijdsklasse 19-26 jaar is heel sterk vertegenwoordigd en ouderen boven de 50 zijn sterk ondervertegenwoordigd. Het bieden van aanvullende activiteiten blijkt ook effect te hebben: 2% van de respondenten kwam voor een speciale tentoonstelling en 14% voor een speciale activiteit. Speciale activiteiten als Veldslag & Winterbivak, Loevestein Bewoond, Kaarsverlichte rondleidingen, trekken relatief meer bezoekers dan dergelijke activiteiten elders. Uit de rapportages blijkt verder dat het herhalingsbezoek aan Slot Loevestein 41% is, dit is hoger dan in oudere onderzoeken naar voren kwam. Het totale rapportcijfer dat aan Slot Loevestein wordt gegeven, is gemiddeld een 7,94. Op een aantal punten scoort Loevestein bijzonder goed. In verhouding tot andere kastelen en musea wordt Loevestein als zeer kindvriendelijk ervaren. De website is voor Loevestein als wervingsmiddel een veel belangrijker instrument dan bij de vergeleken instellingen.

De erfenis van Loevestein is in 2005 door 34% van de bezoekers zelfstandig bekeken en ze waren zeer positief over zowel de inhoud als de gebruikte middelen. De uitkomsten van de MuseumMonitor laten in alle jaren dat er aan dit onderzoek is meegedaan een redelijk stabiel beeld zien.

Uit de MuseumMonitor onderzoeken van 2003-2006 komt het Slot Loevestein naar voren als meer dan gemiddeld bekend, slechts 7% van de respondenten geeft in 2003 aan Loevestein niet of nauwelijks te kennen, maar bij 76% is de bekendheid meer dan neutraal.

De MuseumMonitor geeft ook voor het eerst inzicht in het aantal buitenlandse bezoekers aan Loevestein en hun herkomst. Om meer internationale bekendheid te genereren heeft men zich in 2002 aangesloten bij een serviceprogramma van de ANWB en via dit serviceprogramma bij zusterorganisaties van de ANWB in Europa. Opvallend is het hoge aantal buitenlandse bezoeken op de internetsite, namelijk 31,5%. De stijgende bezoekersaantallen van Slot Loevestein passen in het beeld van de toegenomen belangstelling voor monumenten sinds de jaren tachtig. Ook bij Slot Loevestein is daarbij de groei onder frequente bezoekers verhoudingsgewijs het grootst.

6.9 Samenwerkingsverbanden

Naast het samenwerkingsverband met de Rijksgebouwendienst, de Stichting Vrienden van het Slot Loevestein, de Historische Werkgroep Loevestein, de Vesting3hoek en de contacten tussen de Vriendenstichtingen van Slot Loevestein en Burg Altena in

Duitsland, worden steeds meer initiatieven ontwikkeld om kunst en cultuur collectief te promoten. Men probeert zoveel mogelijk in te haken op (landelijke) campagnes. Daarnaast wordt ook regionale samenwerking gezocht en gevonden. Er wordt op tal van gebieden samengewerkt met relevante partners: museaal, toeristisch, beleidsmatig cultureel en commercieel. Ook via fonds- en subsidiewerving wordt geprobeerd de benodigde middelen te verwerven om de gestelde doelen te realiseren.

6.10 Bezoekersaantallen 1995-2007

Jaar	Totaal aantal bezoekers	Kunst/ Recreatie	Veldslag & Winterbivak, Loevestein Bewoond, Kaarsverlichte rondleidingen ed
1995	59.662		
1996	69.392	1 ^e kunstfestijn	1.150
1997	72.658	2 ^e kunstfestijn STORM 1 ^e Loevestein ballonfestijn	6000
1998	77.533	3 ^e kunstfestijn Hora Ruit 2 ^e Loevestein ballonfestijn Natuur-lijk Bijzonder	
1999	70.645	4 ^e kunstfestijn Theaterspektakel 3 ^e Loevestein ballonfestijn Natuur-lijk Bijzonder	3142
2000	71.718		2587
2001	72.282	Waterproof	4212
2002	73.840		3800
2003	76.466		
2004	75.073		5508
2005	71.439		4802
2006	70.389		4784
2007	73.054		7870

In bovenstaande tabel zijn de bezoekersaantallen weergegeven op basis van de jaarverslagen van Museum Slot Loevestein

In hoofdstuk vijf hebben we gezien dat landelijk de bezoekersaantallen in de jaren negentig daalden binnen elk opleidingsniveau en dit is ook bij Slot Loevestein te zien in de bezoekersaantallen. In de eerste jaren na de verzelfstandiging ontstaan veel initiatieven op het gebied van kunst en recreatie, re-enactment en beleving van het kasteel. In deze periode zien we dat onder invloed van de initiatieven die er worden ontplooid, vooral op het gebied van de kunstmanifestaties, de bezoekersaantallen stijgen. Helaas staan de kosten van de kunstmanifestaties die voor een belangrijk deel voor deze stijging zorgen niet in verhouding tot de baten en zijn onder andere deze manifestaties de reden dat de organisatie het financieel heel moeilijk krijgt. Toch vindt men ook na 1999 door het ontplooiën van diverse initiatieven ten aanzien van de presentatie van het erfgoed en faciliteiten zoals de museumwinkel en de Taveerne de

weg naar een verhoging van de bezoekersaantallen weer terug. Slot Loevestein is een beeldbepalend element in de regio. Landelijk zien we dat vermaak, lokale folklore en cultuur steeds meer worden ingezet voor de vormgeving van een eigen stedelijke of regionale identiteit. Bestuurders uit de regio rond Slot Loevestein maken dan ook regelmatig gebruik van Slot Loevestein voor representatieve doeleinden en promotie van de regio. Maar ook de bewoners uit de directe omgeving komen, naar uit onderzoek van de MuseumMonitor blijkt, meer dan eens met hun eigen bezoek een kijkje nemen op het kasteel.

6.10.1 Bezoekers uit het onderwijs

In 2001 worden de behoeften bij de ondervertegenwoordigde doelgroepen, middelbaar onderwijs, beroepsonderwijs en allochtonen geïnventariseerd. In 2004 stelt OCW een budget ter beschikking voor doelgroepen beleid. Het grootste deel hiervan heeft Loevestein besteed aan het verlagen van de entreprijs voor jongeren van 13–18 jaar. Een kleiner deel is gebruikt voor onderzoek naar educatieve doelgroepen en (bij)scholing. Jaarlijks komen er steeds meer leerlingen uit het basisonderwijs naar Slot Loevestein, vooral het aantal kleuters groeit. Een rondleiding door Loevestein is vaak een onderdeel van een project over de Middeleeuwen. Dat scholen ook buiten de reguliere openingstijden kunnen komen, heeft hier zeker een gunstige invloed op gehad. Tijdens de mei- en herfstvakanties worden in deze periode activiteiten voor kinderen georganiseerd die altijd iets te maken hebben met het thema geschiedenis. Privé-rondleidingen zijn ondanks de gestegen kosten ook in 2006 erg populair, ook scholen maken veel gebruik van deze mogelijkheid, maar dan voor de reguliere toegangsprijs.

6.11 Bereikbaarheid en veiligheid

Bij de ontwikkeling van allerlei toeristische producten met betrekking tot activiteiten buiten het Slot zelf komt de slechte bereikbaarheid van Slot Loevestein ieder keer aan de orde. Een andere belemmerende factor is het hoge water in de winterperiode, waardoor het Slot regelmatig van de buitenwereld is afgesloten. In 2005 is een watertaxi verbinding met Gorinchem en Woudrichem gerealiseerd. Door deze watertaxi is Loevestein veel beter bereikbaar. In deze periode is veel aandacht besteed aan veiligheid van de bezoeker en personeel op allerlei gebied. Van het aanleggen van

nieuwe pontons voor de veerboot tot aanpassingen in het kasteel. In 2006 heeft men een tweede vluchtweg uit het kasteel gecreëerd. Dankzij de vluchtroute kunnen meer mensen tegelijkertijd worden toegelaten in het kasteel.

De beleidsnota uit 2004 *Ruimte voor de Rivier* voorziet dat het gebied waar Loevestein in ligt, het Munnikenland, waarschijnlijk aan de natuur “teruggegeven” wordt. Ruimte voor de Rivier is een programma van meerdere ministeries. In het programma staan veertig maatregelen om gebieden langs de Rijntakken en het bovenste stroomgedeelte van de Maas te beschermen tegen overstromingen van de grote rivieren in ons land. De tweede belangrijke doelstelling is om het rivierenlandschap aantrekkelijker te maken, zowel in ecologisch en landschappelijk als in economisch opzicht. Voor de Brakelse Benedenwaarden wordt een uiterwaard uitgraving gecombineerd met een dijkverlegging in de Buitenpolder Het Munnikenland. In dit laatste gebied bevindt zich ook het Slot Loevestein. Het gevolg van deze maatregelen zal zijn dat de uiterwaarden bij hoge rivierwaterstanden onder zullen lopen en dat in de nevengeulen steeds water zal staan. Het gebied zal met de rivier meebewegen.¹² De effecten van de maatregelen zijn van belang voor de bereikbaarheid van Slot Loevestein en voor de veiligheid van de bezoeker. Door de geïsoleerde ligging heeft het Slot een iets grotere afstand tot hulpdiensten, terwijl tegelijkertijd de veiligheidsnormen steeds hoger worden. Kan die veiligheid niet worden gegarandeerd, dan kunnen geen bijeenkomsten worden gehouden. Maar ook voor de veiligheid van het monument zelf heeft het consequenties, zoals de gevolgen voor de wallen en het kwelwater in de slotgracht. Kortom hoe toegankelijk is Loevestein als de vesting straks op een eiland ligt?

6.12 Loevestein als Lieu de mémoire

Er werd al jaren binnen de Raad van de Cultuur een discussie gevoerd of Slot Loevestein en soortgelijke instellingen een museum of een erfgoedinstelling zijn. De discussie is relevant vanwege de verschillende budgetteringen van beide categorieën. In 2000 zet de Raad van de Cultuur opnieuw vraagtekens bij de toekomstige positionering van het Slot Loevestein als Lieu de mémoire. De Raad van de Cultuur stelt het museale karakter van het diensten- en activiteitenpakket van Slot Loevestein ter discussie omdat men vreest dat, als gevolg van de liquiditeitsproblemen en het noodzakelijke

¹² *Waterstand 1, Ruimte voor de Rivier* (2007-2015), april 2007.

saneringstraject, een hoge prioriteit zal worden gegeven aan de versterking van de financiële positie van de museumstichting en er een te grote nadruk zal komen te liggen op commerciële activiteiten. In de eerste helft van 2003 is door Paul Le Blanc een onderzoek gedaan naar de collectie. Eind november verscheen het definitieve collectieplan onder de titel *Met een historisch verleden naar een levend heden*. In dat rapport komt naar voren dat de aanwezige museale collectie op Slot Loevestein een nieuwe dimensie toevoegt aan het totaal en daarmee bijzondere kansen biedt voor presentatie en educatie. In 2003 wordt Loevestein een geregistreerd museum en komt aan de discussie een einde. Er is dan een beleidsplan 2005–2008 opgesteld en men wil ervoor zorgen dat de collectie van Loevestein voldoende aanknopingspunten biedt voor een museale toekomst door te kiezen voor verder ontwikkeling van museale en educatieve taken. Men gaat zich richten op het verhaal van dit erfgoed, de collectie en de betekenis van het Slot in de Oude en Nieuwe Hollandse Waterlinie. De directie stelt een conservator aan die de positie van Slot Loevestein als museum moet gaan versterken.

6.13 Samenvatting

In de periode 1995-2007 staat de verbreding en verdieping van het aanbod centraal. Voor een aantal initiatieven is de aanzet al gegeven vóór 1995 zoals de samenwerking in de Vesting3hoek. In de eerste periode na de verzelfstandiging zien we een veelheid aan activiteiten, ook op het gebied van cultuur, kunst en spektakel. Met behulp van publieksonderzoek wordt gekeken of alle doelgroepen wel voldoende worden bediend en waar nodig wordt dit gestimuleerd door projecten, publiciteit en lespakketten. Er is veel aandacht voor de passieve en actieve conservering van de collectie en de toegankelijkheid. Collectievorming gebeurt in deze jaren voornamelijk door bruiklenen en schenkingen, pas vanaf 2004 zijn er weer aankopen. De veiligheid voor de bezoekers en bereikbaarheid van het Slot staan voortdurend in de belangstelling. We zien samenwerkingsverbanden op allerlei gebieden zowel met lokale, regionale als provinciale instellingen. De samenwerkingsverbanden betreffen zowel marketing en pr, scholing, erfgoed, cultuur en toerisme als de ontwikkeling van nieuwe presentaties. TV opnames en evenementen zijn belangrijk vanwege de extra bezoekers, maar ook vanwege de aandacht die men hiermee in de media krijgt. Digitale media worden steeds

belangrijker, naast gratis publiciteit en drukwerk maakt Loevestein daarom steeds meer gebruik van deze middelen.

Het Loevestein publiek is relatief jonger dan bij vergelijkbare instellingen. Loevestein wil aantrekkelijke, laagdrempelige informatie bieden aan een breed publiek. Door het aanstellen van een conservator en structureel archiefonderzoek zijn de inzichten over de historie van Slot Loevestein veranderd. Hiermee heeft men het gereedschap in handen om de geschiedenissen die het Slot zelf in zich herbergt aan het publiek te laten zien en kan de algemene historische context zoals die voorheen werd aangeboden en die inwisselbaar was met menig ander kasteel in Nederland worden verlaten. De openingstijden zijn efficiënter ingedeeld en aangepast aan de behoefte van het publiek en men gaat het publiek de gelegenheid bieden om het Slot zonder een rondleiding van een gids te bezoeken.

CONCLUSIE

De onderzoeksvraag van deze scriptie is: Op welke manier hebben de veranderingen in de vrijetijdssector gedurende de periode 1985 - 2007 invloed gehad op het beleid en de visie waarmee en de wijze waarop het cultuurhistorische erfgoed van Museum Slot Loevestein wordt gepresenteerd?

In de afgelopen vijftwintig jaar is onder invloed van een nieuwe kijk op ondernemen in de publieke sector, de wijze waarop de overheid erfgoedinstellingen benadert, veranderd. Dit nieuwe beleid van de overheid heeft grote gevolgen voor de manier waarop Slot Loevestein wordt geëxploiteerd in de zich steeds meer uitbreidende markt van vrijetijdsbesteding.

In de periode 1985–1995 is er een kleine personele bezetting op het kasteel onder supervisie van de kasteelbeheerder die in dienst was bij de Rijksdienst Kastelenbeheer. De verzelfstandiging in 1995 heeft grote gevolgen gehad voor het personeelsbeleid. Er wordt een directeur aangetrokken om Slot Loevestein commercieel in de markt te zetten en een Raad van Toezicht ingesteld om de directeur te controleren. Voor werkzaamheden die voorheen door de Rijksdienst Kastelenbeheer werden uitgevoerd, worden door personeelsleden scholingstrajecten gevolgd of wordt gespecialiseerd personeel aangetrokken. Dit veranderde personeelsbeleid heeft grote gevolgen voor het beleid dat door de organisatie van Slot Loevestein in gang wordt gezet en de visie op het culturele erfgoed van Slot Loevestein.

Daarnaast verandert de financiële positie van Slot Loevestein. Tot 1995 was Slot Loevestein onderdeel van een grotere, gesubsidieerde organisatie, de Rijksdienst Kastelenbeheer. Deze organisatie was verantwoordelijk voor het management en de exploitatie van Slot Loevestein. Slot Loevestein kreeg net als al het andere erfgoed subsidies van de overheid, maar was niet vrij in zijn functioneren. Toch zien we al begin jaren negentig dat in het beleid van het management van Slot Loevestein de aandacht voor de exploitatie verandert en dat een meer marktgericht denken op gang komt met aandacht voor eigen inkomsten en publiekswerving. Waarschijnlijk is het beleid veranderd onder invloed van de ophanden zijnde verzelfstandiging. Na de verzelfstandiging wordt Slot Loevestein nog steeds voor een deel gesubsidieerd door de overheid. Daarnaast raakt men afhankelijker van het verwerven van additionele inkomsten om de functies van cultuurhistorisch monument én museum uit te kunnen

voeren. Voor uit te voeren projecten zoekt men steun bij particuliere subsidiënten en sponsoren.

Het wordt steeds belangrijker om een duidelijke visie op het te exploiteren erfgoed te hebben, niet alleen om het erfgoed zo aantrekkelijk mogelijk aan de bezoekers te presenteren, maar ook om voor plannen en activiteiten additionele inkomsten te verwerven. In eerste instantie wordt een twee sporen beleid ontwikkeld: een museale en recreatieve functie voor zeer uiteenlopende doelgroepen in de zomer en een functie als Forum voor het Recht voor de juridische wereld in de winter. Om de winteractiviteiten in het kasteel te kunnen ontplooiën werd in 1997 in zeven ruimtes van het kasteel verwarming aangelegd en is in alle cruciale ruimtes een netwerk van glasvezelkabels voor datacommunicatie aangelegd. Er worden interactieve en multimediale programma's ontwikkeld in het kader van de totale museale presentatie en het educatieproject. Helaas is het plan voor het Forum van het Recht mislukt. Het beleid richt zich dan verder op het in drie fases realiseren van vernieuwing van de presentatie en op het aangaan van allerlei samenwerkingsverbanden op het gebied van cultuur, natuur en educatie. Een andere manier om het erfgoed onder de aandacht brengen, vindt men in de vorm van "living history" en men gaat in en om het terrein van Slot Loevestein evenementen organiseren die betrekking hebben op de historische thema's van het Slot.

In de periode 1985–1995 is men op het gebied van pr en marketing voor een groot deel afhankelijk van de Rijksdienst Kastelenbeheer.

Er worden in de periode 1995–2007 op het gebied van pr en marketing veel nieuwe initiatieven ontplooid om het erfgoed bij het publiek onder de aandacht te brengen, zoals de huisstijl, beurzen, folderparticipatie, free-publicity etc. Belangrijk is in 2000 de nieuwe internet site, waardoor aansluiting wordt gevonden bij het steeds toenemende gebruik van internet. In 2005 is een nieuwe, uitgebreidere website gemaakt, waarop de drie historische kernthema's van Loevestein beter worden geprofileerd.

Het publiek krijgt in deze hele periode steeds meer te besteden en het aanbod op de vrijetijdsmarkt groeit navenant. Onder invloed van de welvaart en de ontzuiling is er sprake van informalisering. De grenzen tussen hoge en lage cultuur en tussen de verschillende klassen en bevolkingsgroepen vervagen. Dit geldt ook voor het publiek dat Slot Loevestein bezoekt. Dit proces wordt nog versterkt door de toepassing van nieuwe vormen van digitale informatie en communicatie en daarnaast is de mobiliteit

enorm toegenomen. De hoeveelheid vrijetijd is voor de meeste mensen sinds 1975 hetzelfde gebleven, voor sommige bevolkingsgroepen is deze wat verminderd. In elk geval wil men de beschikbare vrijetijd intensief gebruiken en beleven. Bij een dagje uit moet er voor iedereen in een gezin of gezelschap wat te beleven zijn.

Om de concurrentie het hoofd te bieden worden ook allianties aangegaan op elk gebied dat maar enigszins van toepassing is op de exploitatie van dit erfgoed.

Er is jarenlang binnen de Raad van de Cultuur een discussie gevoerd of Slot Loevestein en soortgelijke instellingen een museum of een erfgoedinstelling waren. Feesten, partijen en evenementen zijn voor Slot Loevestein een welkome bron van inkomsten. Financieel kunnen die feesten en partijtjes een uitkomst zijn, maar het gevaar is dat de historische context met de exploitatie in de commerciële markt onderbelicht blijft. De discussie was relevant vanwege het verschil in budget dat de overheid voor beide categorieën beschikbaar stelde. In 2000 heeft de Raad van de Cultuur opnieuw vraagtekens gezet bij de toekomstige positionering van het Slot Loevestein als lieu de mémoire. In het definitieve collectieplan *Met een historisch verleden naar een levend heden* is de conclusie dat de aanwezige museale collectie op Slot Loevestein een nieuwe dimensie toevoegt aan het totaal en daarmee bijzondere kansen biedt voor presentatie en educatie. In 2003 wordt Slot Loevestein een geregistreerd museum en komt aan de discussie een einde. Er is dan een beleidsplan 2005–2008 opgesteld en men wil ervoor zorgen dat de collectie van Loevestein voldoende aanknopingspunten biedt voor een museale toekomst en men kiest voor verdere ontwikkeling van museale en educatieve taken. Het beleid gaat zich richten op het verhaal van dit erfgoed, de collectie en de betekenis van het Slot in de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De directie stelt een conservator aan die de positie van Slot Loevestein als museum moet gaan versterken. Met deze nieuwe visie wil men naar een meer historisch gefundeerde manier van presentatie van het erfgoed gaan. Wetenschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van Slot Loevestein wordt in de periode 1985-1995 vanuit de organisatie zelf slechts op incidentele basis uitgevoerd. Er was in die periode geen budget en onvoldoende expertise in huis om dit zelf ter hand te nemen en men was afhankelijk van de Rijksdienst Kastelenbeheer, de vrijwilligers van de Werkgroep Loevesteyn of een incidenteel afstudeer/promotie project. In het kader van de museale functie en dankzij de aanstelling van een conservator is hierin verandering gekomen. Nu kan de eigen geschiedenis op structurele en projectmatige basis, wetenschappelijke worden

onderzocht. Dit is belangrijk, omdat Loevestein zo kan vasthouden aan de basis van het erfgoed en daarop de publiekspresentatie kan baseren.

De overheid gaat er vanuit dat de musea op dit gebied autonoom zijn en daarmee zelf verantwoordelijk zijn voor de wijze waarop zij de geschiedenis interpreteren en presenteren. Maar bij de toekenning van overheidsteun wordt wel rekening gehouden met de kwaliteit van het bereikte publiek. Loevestein gaat zich in het gevoerde beleid in de periode 1995-2007 richten op het binnenhalen van nieuwe publieksgroepen en het vaker laten terugkeren van het al eerder bereikte publiek. Door te participeren in publieksonderzoek en zo bewust om feedback te vragen, wordt duidelijk waar de aandachtspunten liggen en daar wordt vervolgens beleidsmatig op gereageerd.

Volgens de substitutiethese zouden door een toename van informatie in de vorm van boeken, krantenartikelen, internet en informatie op televisie, de bezoekersaantallen van Slot Loevestein moeten verminderen. Door de vele beschikbare informatie ontstaat immers de gelegenheid om het onderwerp thuis uitgebreid te bestuderen. Maar het fysieke bezoek aan een kasteel laat zich slecht vervangen. We zien dat door de extra publiciteit de bekendheid van het Slot en daardoor het bezoek in periode na 1995 zelfs licht stijgt.

De competentiethese stelt dat de gestegen welvaart en het daarmee samenhangende gestegen opleidingsniveau tot een toename in de deelname aan allerlei vormen van cultuur zou leiden. Bij de publiekssamenstelling van Slot Loevestein zien we een jong en hoog opgeleid publiek. Dit is in lijn met de competentiethese en zou kunnen betekenen dat het aanbod van Slot Loevestein goed aansluit bij die meer in cultuur geïnteresseerde doelgroep. Bij de bezoekers van Slot Loevestein spelen echter niet altijd primair cultuurhistorische aspecten een rol. Het Slot wordt veel bezocht door een in verhouding met andere musea jong publiek. Het bezoek bestaat uit veel ouders met kinderen en bij hen zullen ook opvoedkundige en recreatieve redenen een rol spelen. Deze worden verzilverd met een gezellig dagje uit in combinatie met de natuur en andere mogelijkheden die in en om Loevestein te vinden zijn. Deze combinatie met voor iedereen in een gezelschap wat wils past bij de nieuwe ontwikkelingen in de vrijetijdsbesteding die o.a. door Hans Mommaas worden geconstateerd

Uitgaande van de vertrossingstheses zou een verschuiving van een meer actieve naar een meer passieve opstelling te verwachten zijn. Slot Loevestein weet op dit moment zijn positie binnen de uitbreidende markt van vrijetijdsbesteding te behouden en voldoende

bezoekers te trekken door het organiseren van aansprekende activiteiten die aansluiten bij de publieke belangstelling. In die zin is Loevestein in deze periode gegroeid van een cultuurhistorische instelling met een eenduidig aanbod naar een instelling met een aanbod met voor iedereen wat wils. Als zodanig is Loevestein beleidsmatig tegemoet gekomen aan een meer passieve instelling van het publiek, een publiek dat geamuseerd wil worden, in overeenstemming met de vertrossingstheorie en dit vertaalt zich in handhaving op de vrijetijdsmarkt.

Musea en erfgoed legitimeren hun bestaan door hun publiekstaken. De bedoeling is om de verzamelingen, geschiedenissen onder de aandacht van het publiek te brengen. De manier waarop het culturele erfgoed van Slot Loevestein in de periode 1985–1995 werd gepresenteerd, was voor jong en oud, rijp en groen hetzelfde. Er waren behalve bij de ontvangsten en feesten geen mogelijkheden om het Slot buiten de reguliere openingstijden te bezoeken. De visie en het beleid van Loevestein zijn in de periode 1995-2007 erop gericht om op een laagdrempelige manier de geschiedenis van de het Slot en de vesting te vertellen om zo bezoekers in alle leeftijdscategorieën te kunnen interesseren. Men heeft zich gericht op het zoveel mogelijk tegemoet komen aan speciale wensen van de verschillende doelgroepen, bijvoorbeeld door het aanpassen van openingstijden en de mogelijkheid van vrije rondgang. Het beleid is erop gericht een gedifferentieerd gezelschap te kunnen boeien. Dit heeft men gevonden in de combinatie van cultuur, natuur en educatie. Aspecten zoals de sfeer, locatie, reputatie en de kindvriendelijkheid van een museum, de inhoud van (semi-) permanente tentoonstellingen en de extra voorzieningen zoals een museumwinkel en het restaurant blijken belangrijk te zijn bij de keuze van een te bezoeken museum en in het beleid wordt hier nu uitdrukkelijk rekening mee gehouden. Ook de accommodatie, de veiligheid en de bereikbaarheid zijn in de periode 1995-2007 ingrijpend verbeterd.

Voor wat betreft Slot Loevestein zijn op alle fronten duidelijke verschillen tussen de periode 1985-1995 en de periode 1995-2007 te constateren. Wanneer we naar de bezoekaantallen kijken, zien we in de periode 1985-1994 gemiddeld 70.744 bezoekers per jaar en in de periode 1995–2007 71.857 bezoekers. Een lichte stijging van 1,5%. Loevestein slaagt erin zijn positie, ondanks de concurrentie van andere vrijetijdsbestedingen, op de vrijetijdsmarkt te handhaven. Conform de veranderingen in de markt en uit de initiatieven die zijn ontplooid, blijkt dat Slot Loevestein wel steeds meer moeite moet doen om bezoekers te trekken en weer terug te laten komen.

Het kale, koude en afgelegen Slot Loevestein zoals het er tussen 1985 en 1995 uitzag voelde vele malen authentieker aan dan het nog steeds prachtig stoere kasteel, maar nu ook keurig aangeharkte erfgoed van tegenwoordig. Zo blijkt dat wat men zich van het verleden wil herinneren en hoe men zich het zich wil herinneren in hoge mate een cultureel besluit is. Dit is het resultaat van de invloed van de overheid, die het erfgoed op een meer historische manier gepresenteerd wil laten zien, en de wens van het publiek om een bepaalde verbeelding van het verleden voorgeschoteld te krijgen.

LITERATUURLIJST

- Aerts, R.A.M., “Cultuur zonder beschaving. Over het gebruik van cultuur sinds de Tweede Wereldoorlog”, in: P. de Boer (ed.), *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001).
- Aerts, R.A.M., *Het land van de kleine gebaren, Een politieke geschiedenis van Nederland, 1780-1990* (2e druk; Nijmegen 2001).
- Andel, P. van, *Loevestein* (Gorinchem 1976).
- Andel, P. van, *Zes eeuwen Loevestein* (Woudrichem 1972).
- Ankersmit, F.R., *De historische ervaring* (Groningen 1993).
- Batenburg, R.S., W.P. Knulst, *Sociaal-culturele beweegredenen. Onderzoek naar de invloed van veranderende leefpatronen op de mobiliteitsgroei sinds de jaren zeventig* (Rijswijk 1993).
- Baudet, H. *Een vertrouwde wereld, 100 jaar innovatie in Nederland* (Amsterdam 1986).
- Beckers, Th., H. Mommaas (red), *Het vraagstuk van den vrijetijd. 60 Jaar onderzoek van vrijetijd* (Leiden 1991).
- Beckers, Th., H. van der Poel, *Vrijetijd, tussen vorming en vermaak. Een inleiding in de studie van de vrijetijd* (Leiden 1990).
- Bergvelt, E., D.J. Meijers en M. Rijnders (ed.), *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot kunstmuseum*, Open Universiteit (Heerlen 1993).
- Blom, J.C.H., *Crisis en herstel. Tien studies over Nederland 1930–1950* (Rotterdam 1989).
- Boer P. de, (ed.), *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001).
- Boot, G.W., *Gids t.b.v. de rondleiding door Slot Loevestein* (Gorinchem 1911).
- Bouman, P.J., *Cultuurgeschiedenis van de Twintigste eeuw* (Amsterdam/Brussel 1964).
- Breedveld, K., A. van den Broek, e.a., *De [tijd als spiegel](#), hoe [Nederlanders hun tijd besteden](#)* (Den Haag 2006).
- Brekelmans, M., *Slot Loevestein* (Zutphen 1987).
- Broek, A., van den, e.a., *Cultuurminnaars en cultuurmijders. Trends in de belangstelling voor kunsten en cultureel erfgoed* (Den Haag 2005).
- Caminada-Voorham, A.M.G., *Loevestein: een fort aan de grens van Holland* (Zutphen 1989).

- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Ontwikkelingen in de museumwereld, uitkomsten museumenquêtes tot en met 1983* (Den Haag 1986).
- Dam, F. van, J. Droogleever Fortuijn, R.N. Verhoef (red) e.a. *Ruimte voor vrijetijd* (Assen 2000).
- Debbage, K.G., P. Daniels, The Tourist Industry and Economy, in: *The Economic Geography of the Tourist Industry* (London K.G.1998).
- Denken over cultuur*, Open universiteit (Heerlen 2003).
- Dibbets, K.,F. van der Maden, *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* (Weesp 1986).
- Dieleman, A., ‘Tussen restauratie en vernieuwing’ in: Th. Beckers en H. Mommaas ed., *Het vraagstuk van den vrijen tijd, 60 jaar onderzoek naar vrijetijd* (Leiden /Antwerpen 1991).
- Directie Slot Loevestein, *Jaarverslagen*. Slot Loevestein, (Poederrijen, 1995-2006).
- Directie Slot Loevestein, *Slot Loevestein Beleidsplan 1998–2000; Een eeuwenoud slot in de 21^e eeuw* (Poederrijen 1997).
- Dorsman, L., E. Jonker, K. Ribbens, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* (Amsterdam 2000).
- Droog, P.J., P.H. Pelsler, A.I.J.M. Schellart e.a., *Kastelen in nood* (Amsterdam, 1955).
- Eliëns, F.M., “Het slot Loevestein” in: *De Nederlandse kastelenstichting reeks Nederlandse kastelen 13* (Doorn 1986).
- Feddes, F., *De nota Belvédère* (Den Haag 1999).
- Frijhoff, W. Th.M., “Gelderland gevoel vroeger en nu” in: *Het hertogdom Gelre* (Utrecht 2003).
- Frijhoff, W.Th.M., *Dynamisch erfgoed* (Amsterdam 2007).
- Galle, M. , F. van Dam, P. Peeters e.a. *Duizend dingen op een dag* (Rotterdam 2004).
- Gershuny, J.I., *Social innovation and the division of labour* (Oxford 1983).
- Gout, F.P., “Het socio-culturele leven in Nederland 1945- 1980” in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden deel XV* (Bussum 1979) 337 -368.
- Graaff, B.G.J. de, ‘Bloms kleine oorlog. Om de betekenis en belang van de bezettingstijd’, *De Gids* (1985-1).
- Grondwet 1983* (Artikel 22, derde lid).

- Haan, J., de, 'Vrijtijdsbesteding in Nederland' in: Th. Beckers en H. Mommaas ed., *Het vraagstuk van den vrijen tijd, 60 jaar onderzoek naar vrijetijd* (Leiden /Antwerpen 1991).
- Haan, J., de, A. van den Broek, F. Huysmans, K. Breedveld e.a., *Tijdverschijnselen. Impressies van de vrije tijd* (Den Haag 2003).
- Haan, J., de, *Het gedeelde erfgoed, Een onderzoek naar veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig*, Het culturele draagvlak 3 (Rijswijk 1997).
- [Herwijnen](#), A.G.A. van, *Slot Loevestein als geprivatiseerde instelling* (Breda 2003).
- Horst, H. van der, *Nederland. De vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu* (Amsterdam 2007).
- Huizinga, J., *Geschonden wereld. Een beschouwing over de kansen op herstel van onze beschaving*, in: *Verzamelde werken VII*, (Haarlem 1948-1953).
- Huysmans, F., J. de Haan, *Het bereik van het verleden. Ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed* (Den Haag 2007).
- Jansen, S., A. de Jong (red), *Slot Loevestein, meer dan een museum* (Poederoijen 2007).
- Jansen, S., *Scholing medewerkers Slot Loevestein* (Poederoijen 2007).
- Jonker, E., *Historie. Over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001).
- Knippenberg, H., B. de Pater, *De eenwording van Nederland* (Nijmegen 1988).
- Knulst, W.P., *Vaudeville tot video, Empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en het gebruik van media sinds de jaren vijftig* (Rijswijk 1989).
- Knulst, W.P., M. Kalmijn, P. van Beek, *Van woord naar beeld? Onderzoek naar de verschuivingen in de tijdbesteding aan de media in de periode 1975-1985* (Rijswijk/Den Haag 1988).
- Lans, J. van der, H. Vuijsje, *Lage landen, hoge sprongen, Nederland in beweging 1898–1998* (Wormer 1998).
- Le Blanc, P.M., *Met een historisch verleden naar een levend heden; collectieplan Museum Slot Loevestein* (Nijmegen 2003).
- Lengkeek, J., 'Bestaat vrijetijd?', *Vrijetijd en Samenleving* 13 (1) (1995).
- Lengkeek, J., J. Philipsen, 'Ervaringsdoeltypen Waddengebieden', *Recreatie en Toerisme* 8 (2) (1998).
- Lengkeek, J., *Vakantie van het leven. Over het belang van recreatie en toerisme* (Amsterdam/Meppel 1996).

- Lestraden, M.P., *Wapenfeiten 1996-1998. En hoe nu verder?; evaluatie van de verzelfstandiging van Slot Loevestein en de implicaties voor de organisatie* (Den Haag 1999).
- Liagre Böhl, H. de, en G. Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam, Een strijd om macht en moraal* (Zwolle 1989).
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (6e druk; Amsterdam 1986).
- Linder, S.B., *The Harried Leisure Class* (New York 1971).
- Linnartz, A.C., *Rust & Ruimte, basisbehoefte of cliché? Een onderzoek naar verschillen in voorkeuren bij recreanten* (Den Haag 2001).
- Luiten, E., E.J. Bunk, *Panorama Krayenhoff II: ontwerp linieperspectief: aangepaste teksten en kaarten* (Utrecht 2004).
- Makken, B., *Het Slot Loevestein* (Utrecht 1981).
- Manning, A.F. , Inleiding in: A.Th. van Deursen, H.C.C. de Schepper, *Willem van Oranje. Een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid* (Weesp 1984).
- Maslow, A.H., *Motivatie en persoonlijkheid* (Rotterdam 1981).
- McLuhan, M., *Understanding media, the extensions of man* (New York 1966).
- Metz, T., *Pret! Leisure en landschap* (Rotterdam 2002).
- Ministerie van Welzijn Volksgezondheid en Cultuur, *Zoeklicht op zelfstandigheid* (Rijswijk 1989).
- Mommaas, J.Th., M. van den Heuvel, W. Knulst, *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen* (Den Haag 2000).
- Mommaas, J.Th., *Moderniteit, vrijetijd en de stad: sporen van maatschappelijke transformatie en continuïteit* (Utrecht 1993).
- Nederlandse Rijksmuseum, *Jaarverslagen 1985-1988* (Den Haag 1986-1988).
- Nipo, *MuseumMonitor* (Amsterdam 2001, 2002, 2003, 2004, 2005).
- OCW, *Cultuur als confrontatie* (Zoetermeer 1999).
- Ours, J.C. van, *Gezinsconsumptie, in Nederland 1951-1980* (Meppel 1986).
- Poel, H., van der, *Tijd voor vrijheid, Inleiding tot de studie van de vrijetijd* (Amsterdam 2004).
- Postman, N., *Wij amuseren ons kapot: de geestdodende werking van de beeldbuis* (Houten 1986).

Raad voor de Cultuur, *eCultuur: van i naar e: advies over de digitalisering van cultuur en de implicaties voor cultuurbeleid* (Den Haag 2003).

Raad voor de Cultuur, *Een vitaal museumbestel, advies over museale strategie* (Den Haag 2005).

Raad voor de Cultuur, *Spiegel van de Cultuur* (Den Haag 2004).

Ribbens, K., *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland 1945- 2000* (Hilversum 2002).

Righart, H., *De trage revolutie*, Open Universiteit (Heerlen 1991).

Rijksdienst Kastelenbeheer, *Jaarverslagen 1988-1994* (Den Haag 1988–1994).

Schellart, A.I.J.M., T. de Vries, *Kastelen vertellen hun verhalen* (Amsterdam).

Schnabel, P., *In het zicht van de toekomst* (Den Haag 2004).

Schuyt, K., E. Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000).

Scitovsky, T., *The joyless economy: an inquiry into human satisfaction and consumer dissatisfaction* (Oxford 1976).

Segeren, A.H.J. e.a., *Duizend dingen op een dag* (Amsterdam 2004).

Simons, F., L. Winkeler, *Het verraad der clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse katholicisme na 1945* (Baarn 1987).

Stichting Museum Slot Loevestein, *Jaarverslagen* (Poederroijen 1995-2006).

Smulders, E., H. Wijfjes, 'De radio, De ontwikkeling van de radio in de periode ± 1850 – 1950' in: *Techniek als cultuurverschijnsel*, casusboek (Heerlen 1996).

Sorgdrager, W., *Het tekort van het teveel* (Den Haag, 2005).

Staay, A.J. van de, Cultuurbegrip en cultuurbeleid in: L.A. Welters ed. *Verslag van een colloquium gehouden onder auspiciën van de Nationale UNESCO Commissie te Lunteren op 11, 12 en 13 december 1974* (Amsterdam 1974).

Stuurman, S., 'Het zwarte gat in de jaren vijftig', *Kleio* (1984–25/8).

Techniek als cultuurverschijnsel, Open Universiteit (Heerlen 1996).

Tollebeek, J., Het essay, in: *De palimpsest, Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500–2000* (Hilversum 2002).

Tongeren, P. van, *Over het verstrijken van de tijd. Een kleine ethiek van de tijdservaring* (Nijmegen 2002).

Verlee, P.J., *Loevestein onze staatsgevangenis* (Gorinchem 1911).

Vink, E.F.T., A. Vos, *Landschap met een lading, geschiedenis van natuur en mens in de Bommelerwaard* (Zaltbommel 2001).

Visser, E., W. Stolwijk, M. Lambrechtsen (red.), *Jaarverslag NVB NFP* (Drachten 2006).

VROM-raad, *Groeten uit Holland* (Den Haag 2006).

W. Frijhoff, “Eigenzinnig Nederland. Europa en de toekomst van de cultuurnatie”, in A.van Staden (red.) *De nationale staat, onhoudbaar maar onmisbaar? Het perspectief van Europese integratie en mondialisering* (Assen/Den Haag 1996).

Will, C., *Sterk water: de Hollandse Waterlinie* (Utrecht 2002).

Wippler, R., *Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag* (Assen 1968).

Zanden, J.L. van, *Een klein land in de twintigste eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1997).

BIJLAGE 1

ONDERZOEKEN NAAR CULTUURHISTORISCHE BELANGSTELLING EN TIJDSBESTEDINGSONDERZOEK

In Nederland zijn er drie soorten gegevens over de belangstelling voor cultuurhistorische objecten voorhanden, namelijk bevolkingsonderzoek, publieksonderzoek en statistische tellingen bij instellingen. Aan alle drie kleven voor- en nadelen. Het SCP laat veel van die periodiek herhaalde bevolkingsonderzoeken uitvoeren. (AVO). In 1979 is het SCP begonnen met het Aanvullende Voorzieningsgebruik Onderzoek (AVO) dat voorziet in een gedetailleerde informatie over cultuurparticipatie. De AVO's bevatten tevens gegevens over het gebruik van een breed pakket van publieke diensten in de sociale en culturele sector. De brede opzet van de AVO's, in vergelijking met een enquête met veel gedetailleerde vragen naar bijvoorbeeld museumbezoek, dit heeft als voordeel dat museumbezoek in een veel bredere context onderzocht kan worden. Dit onderzoek wordt sinds 1979 om de vier jaar gehouden onder een steekproef van circa 16.000 personen uit de Nederlandse bevolking. Het veldwerk vindt steeds in het najaar plaats, zodat vergelijkingen tussen de jaren niet wordt vertekend door seizoensinvloeden. Met betrekking tot cultuurparticipatie is in de enquête consequent gevraagd naar activiteiten in de twaalf maanden voorafgaand aan het tijdstip van ondervraging.

Sinds 1975 is er iedere vijf jaar een tijdsbestedingonderzoek (TBO). Het TBO is een bevolkingssurvey en bestaat uit een steekproef onder circa 3.000 personen van 12 jaar en ouder.¹³ Dit onderzoek levert iedere vijf jaar een momentopname op van de manier waarop Nederlanders hun tijd besteden. In een dagboekje wordt bijgehouden hoeveel tijd wordt er besteed aan arbeid, onderwijs, zorg, verplaatsingen en slapen en eten? Hoeveel vrije tijd er over blijft, en waar die aan op gaat bijvoorbeeld: pc, televisie, lezen, sport, uitgaan, vrijwilligerswerk, sociale contacten etc.

¹³ J. de Haan, *Het gedeelde erfgoed, Een onderzoek naar veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig*, Het culturele draagvlak 3 (Rijswijk 1997) 10.

BIJLAGE 2

Fig. 2.1 Verdeling: verplichtingen, verzorging en vrije tijd. Nederlandse bevolking 12 jaar en ouder in uren per week. 1975-2005.

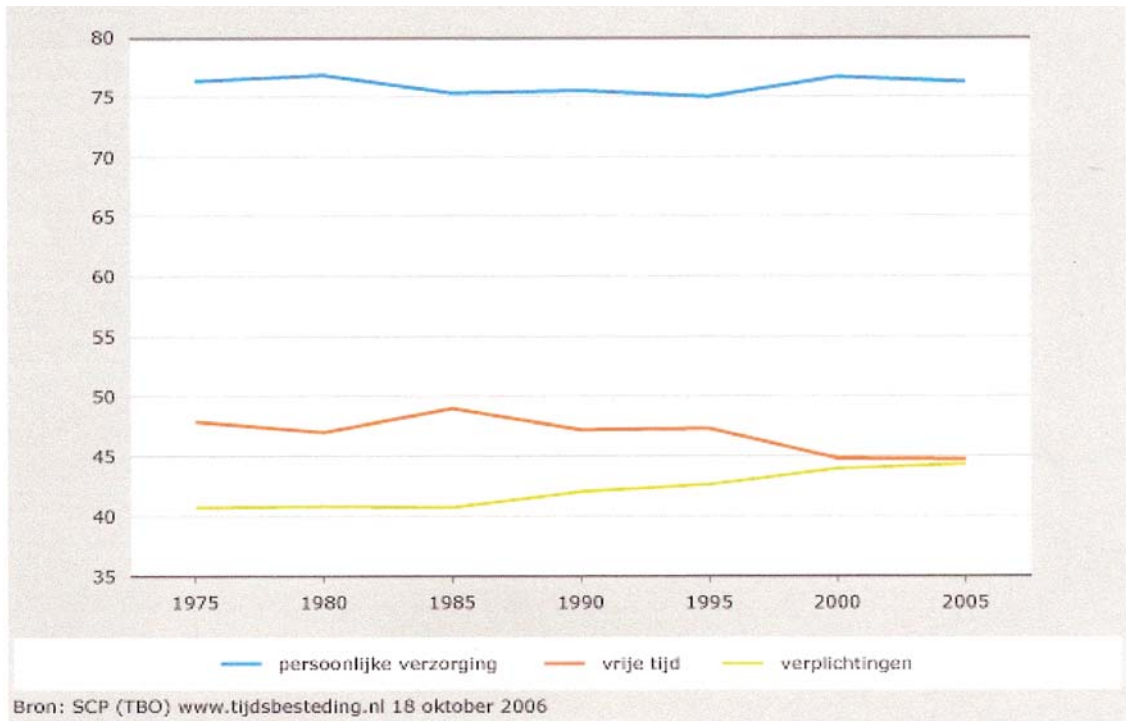

Fig. 2.2 Vrijtijdsbesteding, bevolking 12 jaar en ouder, uren per week, 2005.

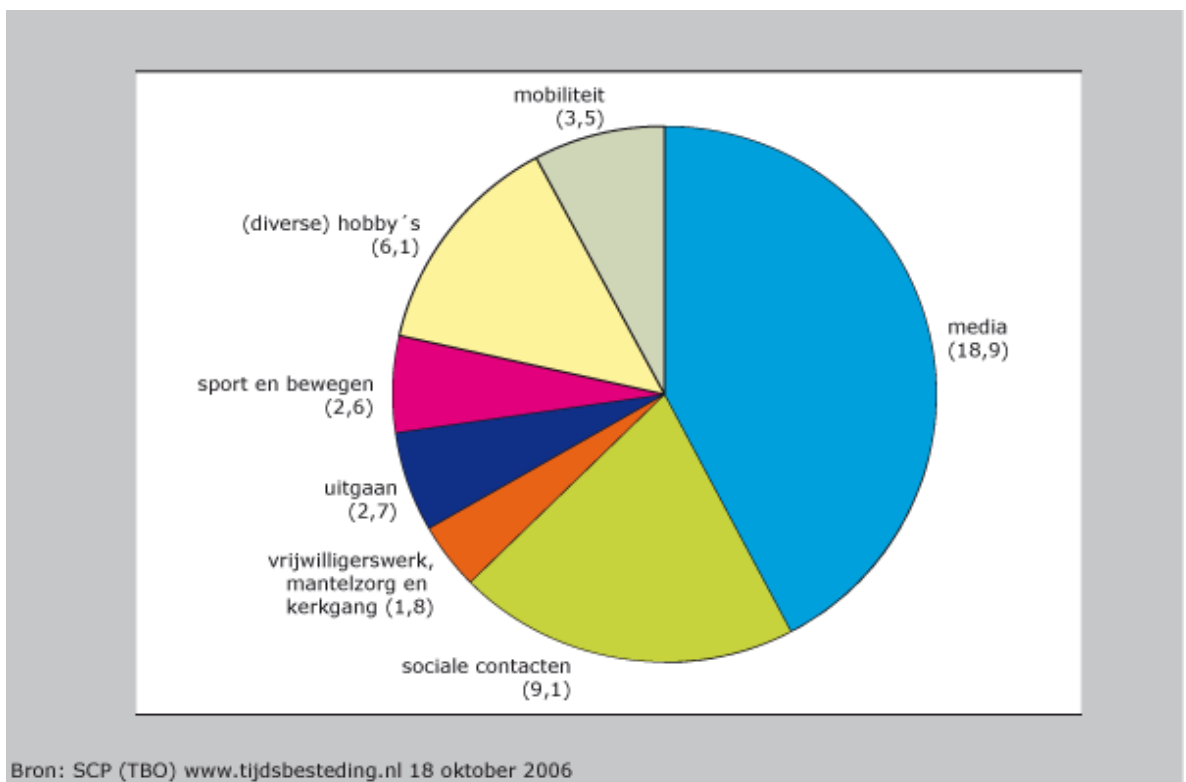

Fig.2.3 Volume vrije tijd, bevolking van 12 jaar en ouder, naar sekse, leeftijd, gezinspositie, opleidingsniveau en arbeidsmarktpositie, 1975-2005 (in uren per week).

1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	
47,9	47,0	49,0	47,2	47,3	44,8	44,7	totaal
							sekse
49,6	48,8	50,5	48,2	47,9	45,5	46,1	man
46,2	45,2	47,6	46,2	46,8	44,1	43,4	vrouw
							leeftijd
44,2	41,6	42,6	39,6	40,9	36,8	41,8	12-19 jaar
44,8	43,8	45,1	43,1	42,5	39,4	40,0	20-34 jaar
46,9	44,8	46,3	44,3	44,2	41,0	38,1	35-49 jaar
50,5	51,8	54,5	55,3	53,9	49,6	49,3	50-64 jaar
57,0	57,4	61,6	59,2	60,7	58,7	58,5	65 jaar en ouder
							gezinspositie
44,2	42,5	43,3	40,6	42,1	38,6	42,2	thuiswonend kind
56,6	56,0	56,2	53,6	54,3	50,9	50,6	alleenstaande
50,3	51,4	54,4	51,8	51,7	49,0	50,3	paar zonder kinderen
47,0	44,9	46,6	45,1	43,9	40,7	38,3	ouder(s)
							opleidingsniveau
47,9	46,8	50,6	48,9	49,8	47,7	48,1	lo, lbo, mavo, vmbo
47,6	45,4	46,8	44,7	44,8	42,1	42,7	mbo, havo, vwo
47,6	48,7	46,6	46,9	46,4	44,1	43,5	hbo, wo
							arbeidsmarktpositie
45,1	43,3	43,7	42,5	41,1	39,9	38,4	werkende
52,8	52,6	56,7	55,0	56,9	54,8	54,8	niet werkzaam, niet studerend
42,6	42,4	43,0	41,0	42,1	38,5	42,8	scholier/student

Bron: SCP (TBO 1975-2005)

Fig. 2.4 Groei autobezit. H. van der Meulen & A.J.M. Schreuder, Consumenten en Innovatie, IEO-rapport voor ZWO 1979.

Jaar	Aantal autobezitters in Nederland	Jaar	Aantal autobezitters in Nederland
1897	1 (2)	1920	11.000
1900	150	1925	35.000
1901	270	1930	68.000
1902	400	1935	88.290
1903	515	1940	100.000
1904	700	1946	47.000
1905	900	1950	139.000
1906	1200	1955	268.000
1909	1547	1960	522.000
1910	2002	1965	1.273.000
1915	4500	1970	2.200.000

N.B. de meeste cijfers geven het autobezit bij benadering weer.

Fig. 2.5 Op 1 januari 2004 stonden er in Nederland ruim 6,9 miljoen personenauto's geregistreerd. Het autopark is daarmee in tien jaar tijd met ruim een kwart toegenomen.

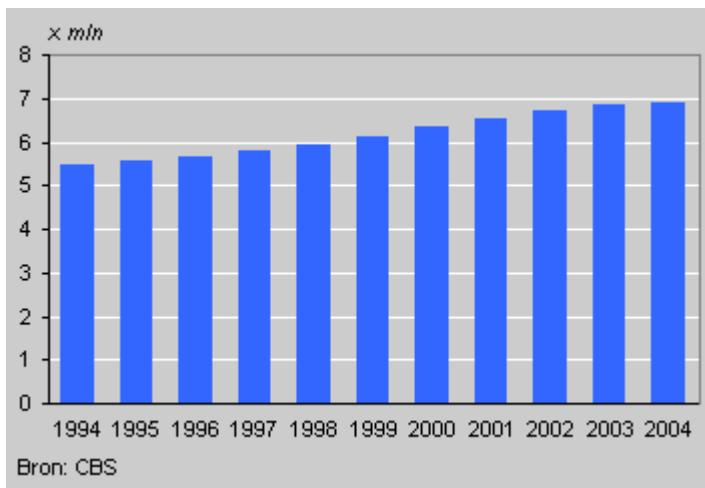
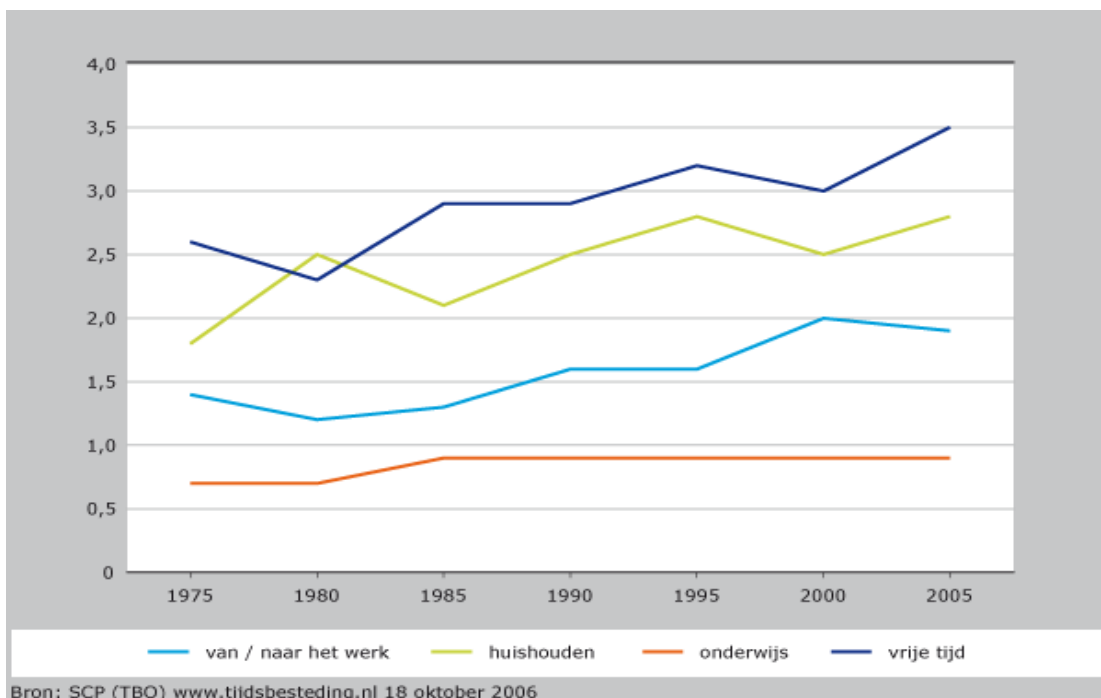

Fig. 2.6 Reisduur naar motieven, in uren per persoon per week, bevolking 12 jaar en ouder, 1975-2005.

BIJLAGE 3

Fig. 3.1 Lezen van gedrukte media, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975-2005 (in uren per week).

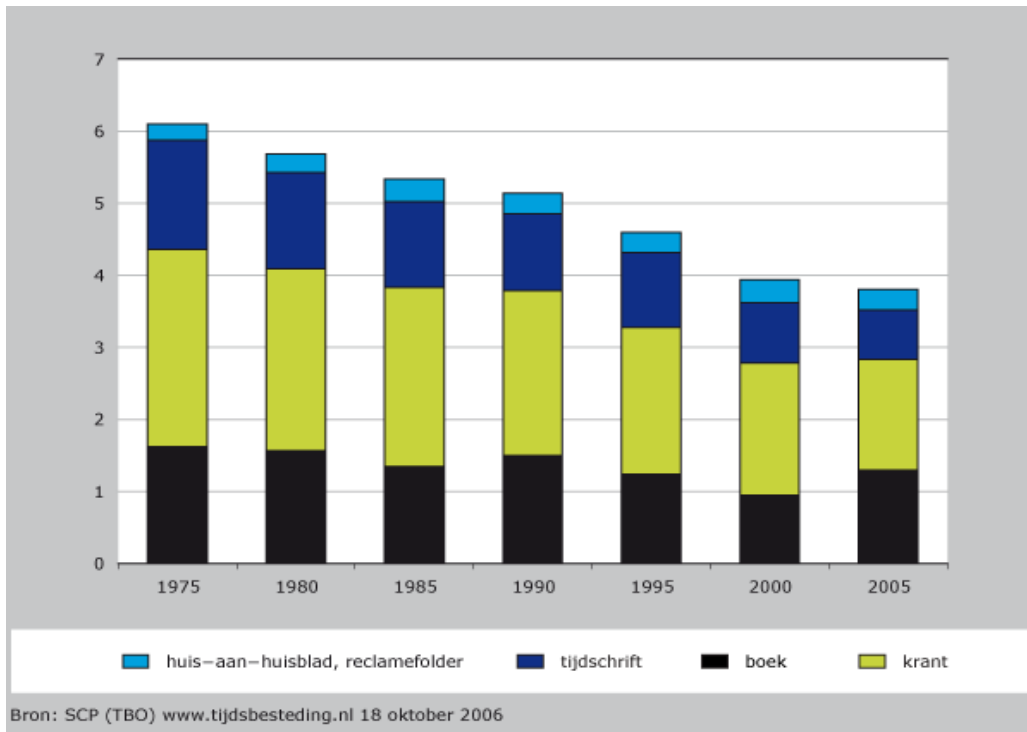

Fig. 3.2 Computergebruik offline en online (als hoofdactiviteit, alleen vrije tijd), bevolking van 12 jaar en ouder, 1975 – 2005 (in procenten deelnemers en in uren per week).

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
participatie (%)							
offline en online			4	13	23	45	68
offline			4	13	23	37	36
online						24	60
tijdsbesteding (uren per week)							
offline en online			0,1	0,5	0,9	1,8	3,8
offline			0,1	0,5	0,9	1,3	1,3
online						0,5	2,5

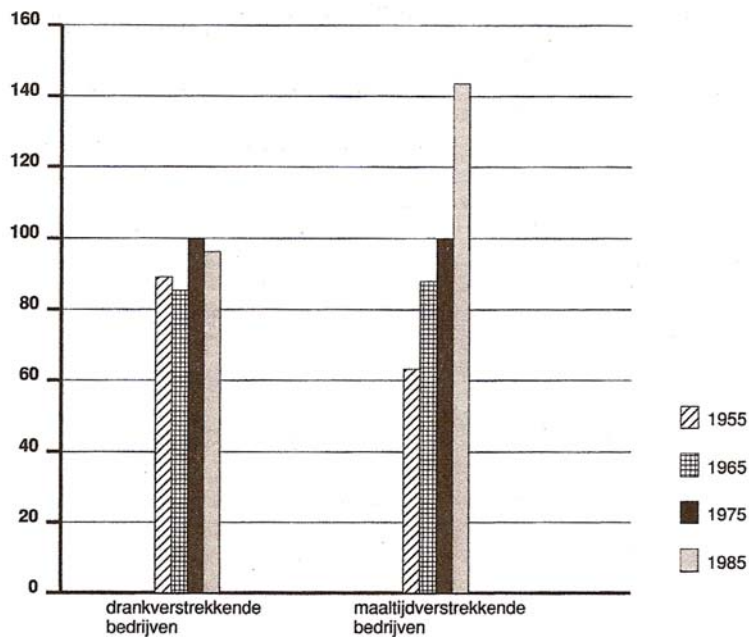
Bron: SCP (TBO '75-'05)

Fig. 3.3 Computergebruik offline en online (als hoofdactiviteit, alleen vrije tijd), naar leeftijd, bevolking van 12 jaar en ouder, 1975 – 2005 (in uren per week).

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005
offline			0,1	0,5	0,9	1,3	1,3
12-19 jaar			0,4	0,8	1,9	2,7	2,3
20-34 jaar			0,1	0,5	1,3	1,0	1,3
35-49 jaar			0,1	0,5	0,8	1,4	0,9
50-64 jaar			0,1	0,5	0,5	1,2	1,2
≥ 65 jaar			0,0	0,1	0,3	0,5	1,1
online						0,5	2,5
12-19 jaar						0,7	6,2
20-34 jaar						0,6	2,9
35-49 jaar						0,6	2,3
50-64 jaar						0,5	1,8
≥ 65 jaar						0,1	0,8

Bron: SCP (TBO'75'-05)

Fig. 3.4 Ontwikkeling in het aanbod van drank- en maaltijdverstrekende bedrijven, 1955-1985 (index 1975= 100).

Bron: Bedrijfschap Horeca, Jaarverslag, diverse jaren

Fig. 3.5 Bezoek aan uitgaansmogelijkheden, 1955- 1986 (per 1.000 inwoners).

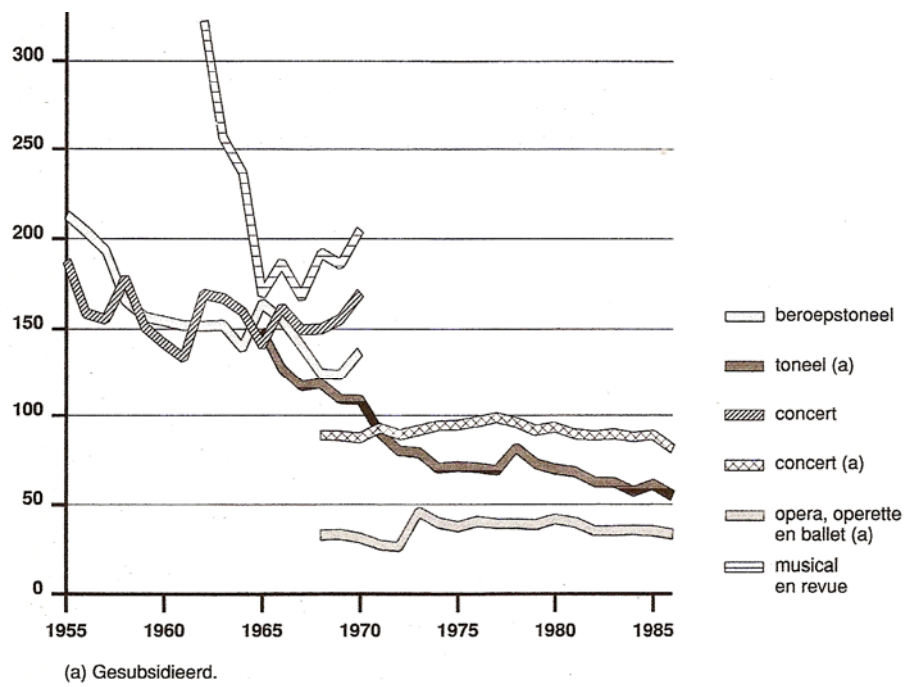

Fig. 3.6 Bezoek aan uitgaansmogelijkheden, 1955-1986 (per 1.000 inwoners)

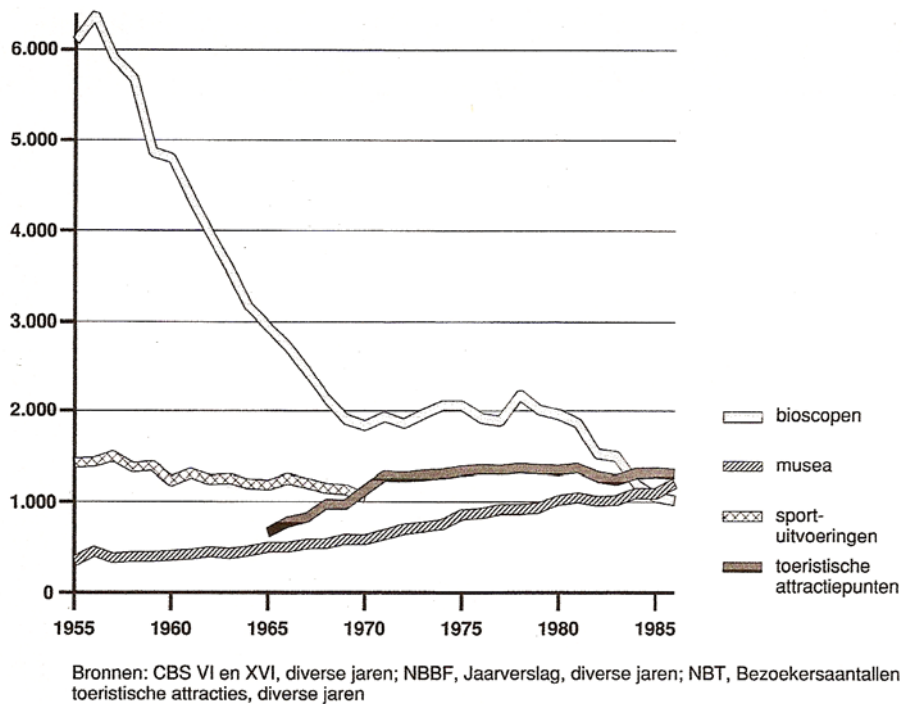

Fig. 3.7 Musea naar soort collectie, 1997 – 2005 (in absolute aantallen en procenten).

	aantal musea				aantal bezoeken (x mln.)				bezoekers per museum (x 1000)
	1997	2001	2005	%	1997	2001	2005	%	2005
alle	942	873	775	100	20,3	20,5	19,6	100	25,4
beeldende kunst	102	105	107	14	3,4	6,3	6,4	32	59,6
geschiedenis	491	448	391	50	6,8	6,3	6,0	31	15,4
natuurlijke historie	50	49	51	7	2,1	2,5	2,0	10	38,5
bedrijf en techniek	260	245	196	25	3,9	4,0	3,2	16	16,2
volkenkunde	20	17	18	2	0,5	0,4	0,9	5	52,2
gemengde collectie	19	9	12	2	3,6	1,0	1,2	6	99,6

Bron: CBS (StatLine) geraadpleegd 1 augustus 2007; SCP-bewerking

Fig. 3.8 Tentoonstellingen in musea, 1997 – 2005

	1997	1999	2001	2003	2005	index 2005 (1997=100)
musea	942	902	873	828	775	82
tentoonstellingen in musea	2032	2249	2135	2162	2041	100
tentoonstellingen per museum	2,16	2,49	2,45	2,61	2,63	122

Bron: CBS (StatLine) geraadpleegd 1 augustus 2007; SCP-bewerking

3.9 Musea en opleiding. Bezoek frequentie (schatting) naar jaar en persoonskenmerken, afgelopen 12 maanden, 1983 – 2003 (aantal bezoekers per 100 leden van de betreffende groep).

	1983	1987	1991	1995	1999	2003
frequentie bezoek	72	84	86	76	77	82
man	73	84	84	72	72	80
vrouw	72	85	88	81	82	85
6-11 jaar	73	98	93	80	80	112
12-19 jaar	86	88	83	76	67	81
20-34 jaar	82	87	88	68	59	54
35-49 jaar	75	94	93	84	77	80
50-64 jaar	60	78	85	87	99	105
65-79 jaar	56	72	78	70	92	93
≥ 80 jaar	19	20	42	34	48	47
lager onderwijs ^a	27	32	32	33	40	29
vmbo (lbo/mavo) ^a	52	61	63	52	56	54
havo, vwo, mbo ^a	91	97	95	79	80	76
hbo, universiteit ^a	171	189	186	162	142	144

^a Hoogst voltooide of huidige opleidingsniveau, bevolking van 20 jaar en ouder.
Bron: SCP (AVO 1983 – 2003).

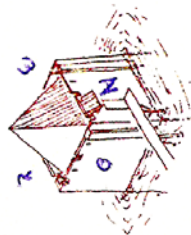
3.10 Bezoek aan tenminste één archeologisch object of museum (enge definitie), bevolking van 25 jaar en ouder, naar persoonskenmerken, minstens één bezoek in de afgelopen 12 maanden (in procenten).

	1996	2004
bevolking vanaf 25 jaar	19	27
man	22	29
vrouw	16	25
25-34 jaar	17	24
35-44 jaar	21	25
45-54 jaar	22	27
55-64 jaar	22	30
≥ 65 jaar	14	30
lager onderwijs	11	17
vmbo (lbo/mavo)	14	22
havo, vwo, mbo	18	28
hbo, universiteit	33	39

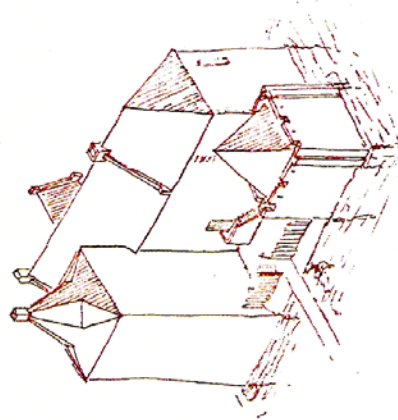
Enge definitie: bij archeologische exposities: “uitsluitend die bij archeologische musea:.. Bij zichtbare archeologische monumenten: “uitsluitend landschapselementen”.

Bron: Nipo (PBA1996); SCP (PBA 2004).

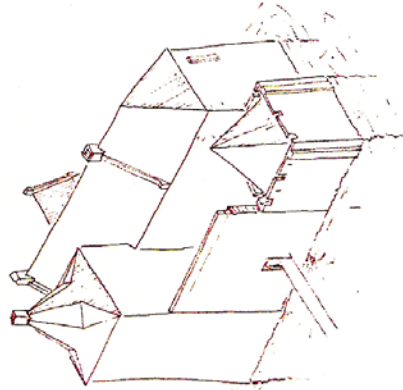
Bouwfasen Slot Loevestein

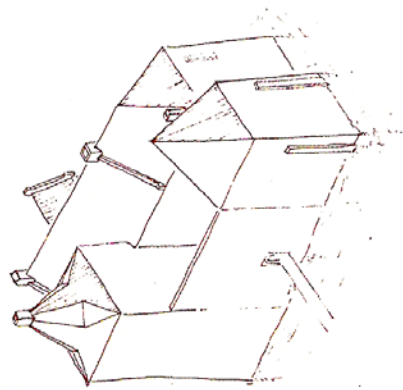
Fase 1: ca. 1358-1361

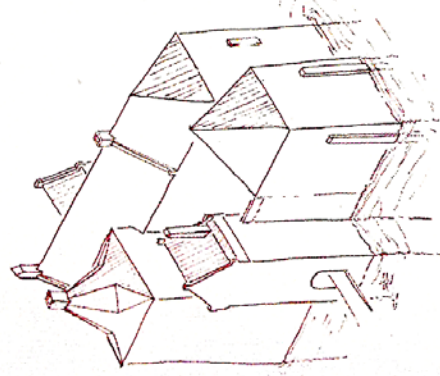
Fase 2: vanaf 1361-1368

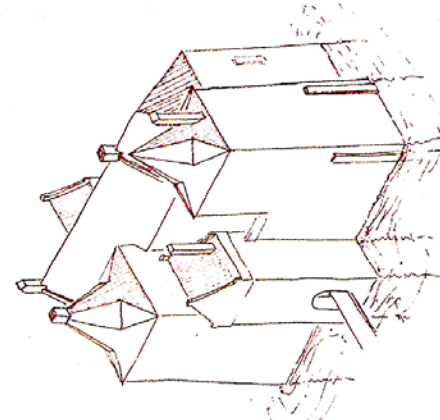
Fase 3: tot 1375

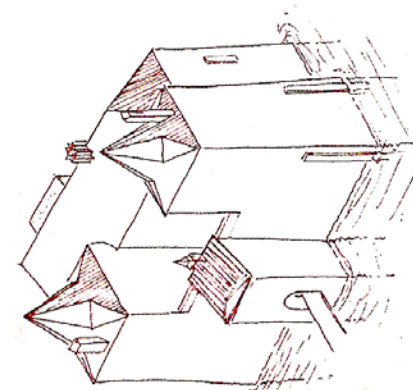
Fase 4: na 1375

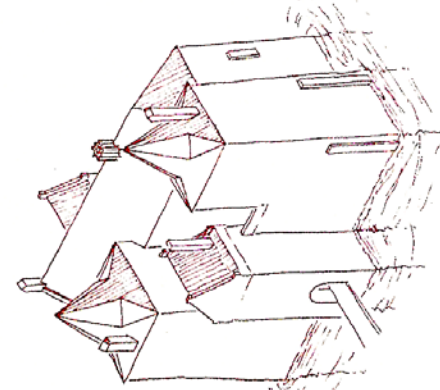
Fase 5: 1379

Fase 6: 1379-1397

Fase 7: 1800-1850

Fase 8: 1964-1986

